

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Ідеологія та програми українських
політичних організацій періоду перебудови
(кінець 1980-х – початок 1990-х рр.)**

студента IV курсу, групи СОІ-42

предметної спеціальності

014.03 Середня освіта (Історія)

Гуменюка Назарія Юрійовича

Керівник:

Паска Богдан Валерійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Райківський Ігор Ярославович

доктор історичних наук, професор

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КІНЦЯ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РР.....	7
1.1 УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА (УГС).....	7
1.2 УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ (УРП).....	18
1.3 НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (НРУ).....	34
РОЗДІЛ 2. ФАКУЛЬТАТИВИ З ІСТОРІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВА: ЦІЛІ, ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	47
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ «ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)».....	72
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	97

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні як ніколи важливим є гуртування навколо того, що робить нас самими собою: мови, традицій, культури, віри і, звичайно, історії. Націоналізм є невід’ємною складовою душі нації і саме тому нам важливо аналізувати дії, погляди, концепції тих, хто йшов цією стежкою, зберігав її цілісність для нас і ставав її продовження. У нас досі недостатньо історичних робіт, присвячених аналізу документів, порівняння ідеології і політичних програм різноманітних партій та організацій. Не менш важливими є зміни і у шкільній освіті, які з кожним роком викликають все нові і нові хвилі модернізації. В особливості варто говорити про факультативи в школах, адже їм, на жаль, присвячено мало уваги в нашій літературі та є недостатня їх кількість.

Об’єктом бакалаврської роботи є українські політичні організації кінця 1980-х – початку 1990-х рр. в контексті дослідження можливостей вивчення новітньої історії України в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Предметом є ідеологія та програми українських політичних організацій періоду перебудови, а також методика методики організації факультативних занять з історії України на прикладі відповідної теми.

Завдання:

- проаналізувати ідеологічні засади та політичні програми Української Гельсінської спілки (УГС), Народного руху України (НРУ) та Української республіканської партії (УРП);
- дослідити існуючі факультативи з історії та правознавства в Україні;
- продемонструвати методику організації факультативних занять з історії України через призму ідеологій та політичних програм УГС, НРУ, УРП.

Хронологічні рамки. Нижньою рамкою є 1976 рік, коли була створена Українська Гельсінська група (УГГ), згадувати яку потрібно було для порівняння її з УГС. А верхньою межею є 1991 рік – відновлення незалежності України.

Географічні межі. Бакалаврська робота охоплює територію України, що тоді була відома під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

Методи дослідження. Ми скористалися загальнонауковими методами: порівняння, синтез, індукція, класифікація, аналіз. Крім цього було використано і описово-аналітичний та статистичний методи. Під час написання роботи дотримувалися принципів історизму, системності, об'єктивізму.

Джерельна база та історіографія. Історична тематика даної роботи стосується переважно аналізу документів. Найважливішими джерелами в контексті нашої теми були «Декларація принципів Української Гельсінської спілки» [22], «Програма Народного Руху України за перебудову» [47], «Програма Української Республіканської Партії» [48] та десятки інших опублікованих документів періоду перебудови. Серед істориків-дослідників особливу цінність становлять праці Григорія Гончарука [63], який, аналізуючи Рух, дотримується максимально відвертого і аналітичного підходу; Олександра Бойка [82], який дуже структуровано і детально описує події того часу і також подає власну аналітику, та Віктора Даниленка [65–67], який часто подає деталі і аналіз, які відсутні у працях двох попередніх вчених.

Що ж до педагогічної частини, то тут ключовими є 14 навчальних програм. Найцікавішими з них є розробки: Олега Бажана та Валерія Островського про український опір 50-х–80-х рр. XX століття [1], Л. Гриневич та К. Баханова на тему голодомору [3], Щупака І. Я. та Майорського В. В. про голокост [16], два факультативи Майорського В.В. та Левчишеної О.М. про права дитини перший [8] і про права людини у вільній державі другий [9]. Також, потрібно віддати належне Олександрю Мокрогузу [75], Наталії Волковій [83] та Олені Пометун [85], які у своїх працях наводять велику масу різноманітних методів та прийомів. Ну і на останок, треба згадати ще десятки авторів у педагогічній частині роботи: Базиль С. [59], Башкір О. [60], Бобко С. [61], Білик Т. [62], спільна розробка Єрошенко Г., Шевченко К., Лисаченко О., Білаш В., Свінцицької Н., Григоренко А., Кінаш О. [68], Костюк В. [70], Базильчук Л. [72], Ляшенко О. [73],

Махновської І., Круковської І., Д'яченко І. [74], Морін Л. [76], Рашковського П. [78], Хоми Т. [80], Хомишин І. [81], а також у історичній складовій: Зайцев Ю. [69], Кульчицький С. [71], Русначенко А. [79], Плохій С. [77], Грицак Я. [64], праці яких нам дуже допомогли.

Наукова новизна дослідження. В «історичній частині» роботи було проведено комплексне дослідження, яке створене на основі порівняння ідеології та політичних програм найвідоміших та наймасовіших українських націоналістичних політичних організацій та партій у часи «перебудови», а саме: Української Гельсінської Спілки, Народного Руху України та Української Республіканської Партії. Робота містить власні аналітичні думки, аналіз, висновки. Педагогічна складова роботи також фактично є першим комплексним дослідженням із аналізом історичних та правознавчих факультативних занять в Україні у такій великій кількості. Тут також містяться власні думки, аналіз, висновки. Також у процесі роботи був складений нарис факультативної програми з історії України із унікальними розділами, завданнями, переліком способів розвитку кожної з пропонованих нами компетентностей, переліком вмінь та навичок, що розвиваються, принципів навчання і способів їх дотримання. На останок було підібрано список можливих методів зі спеціальними темами для одного із факультативних занять співзвучного з історичною частиною бакалаврської роботи.

Практичне значення. Історична складова: дослідження і аналітика будуть корисними тим, хто бажає поглибити свої знання про період «перебудови», дослідникам історії УГС, УРП, НРУ, людям, які займаються дослідженням ідеологій, в особливості українського націоналізму або націонал-демократії, студентам, які вивчають історію, вчителям у школі і у позашкільних закладах. Педагогічна складова: тут наукова робота допоможе тим, хто досліджує тему факультативів як явища або конкретно історичних та правознавчих, вчителям у школах, які намагаються підібрати факультатив для їхніх учнів. Також, ми переконані, що начерк нашого факультативу може бути розроблений у щось повноцінне, а пропоновані методи розвитку компетентностей, перелік вмінь та

навиків, способи забезпечення принципів навчання будуть корисними вчителям у їх плануванні базових занять.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів і трьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1: ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КІНЦЯ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

1.1. Українська Гельсінська спілка (УГС)

Українська Гельсінська спілка (УГС) – це правозахисна організація і спадкоємиця Української Гельсінської групи (УГГ) 1976 року. Тому в контексті аналізу ідеології і програми Спілки, спершу потрібно сказати кілька слів і про Групу. Найважливіші у цьому відношенні є два документи: «Декларація української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод» і Меморандум № 5 «Країнам-учасникам Белградської наради літа 1977-го» [23; 36, с. 1, с. 3-4, с. 6-7]. Для кожного з них недоцільно приділяти багато уваги, але можна виокремити 6 характерних узагальнюючих рис.

По-перше: антимілітаризм. Українська Гельсінська група, схоже, спиралася на власні роздуми та на пацифістично-романтичні ідеали українських соціал-демократів ще імперських часів і Української Центральної Ради (УЦР). Зокрема, це проглядається пропозиції ліквідувати найближчим часом армії, окрім внутрішніх сил, засудити навіть ідею вбивства чи воєн на рівні ООН та піддавати цензурі мілітаристську продукцію.

По-друге: світове братерство. УГГ пропагували створення такого на базі Організації об'єднаних націй (ООН) зі спільним вирішенням проблемних питань.

По-третє: цінність людського життя. Ця тема тісно переплетена з антимілітарними поглядами УГГ, але мала своє логічне продовження, поза межами теми війни. Зокрема, це проглядається у пропозиції ліквідації смертної кари.

По-четверте: демократизм та свобода людини, інформації. На ці особливості політичної програми УГГ зроблений чималий наголос. Зокрема, внесені наступні вимоги: надати право вільного в'їзду та виїзду за кордон і взагалі відкритість усіх країн, права розповсюджувати та знайомитися з

різноманітними ідеями, можливості участі громадян у формуванні світогляду суспільства та управлінні державою, права створювати та розпускати наукові, творчі, філософські, мистецькі асоціації, звільнити політв'язнів і викинути з законодавства відповідні статті, ліквідувати цензуру, окрім тої яка стосується мілітарної і порнографічної тематики.

По-п'яте: зелена повістка. Члени УГГ розуміли наявність екологічних та демографічних проблем, адже у документі для цієї теми також знайдено місце, хоча лише дотично.

По-шосте: «правильний» Ленін і «неправильний» Сталін. У документі значилося запевнення у не ворожості її членів до «Революції», соціалізму та Рад, згадується національна політика Леніна, як така, що на рівні з кращими ідеями українських соціалістів-революціонерів, не була втілена в життя. Однак, одночасно з цим критикуються шовіністичні великодержавницькі діяння Сталіна.

Однак організація швидко зазнала репресій і до 1981 року у повному складі опинилася за ґратами або на еміграції.

Наступний етап діяльності Групи починається влітку 1987 року з виходом частини політв'язнів на волю. На той час горбачовська «перебудова» ще була слабо відчутна в Україні через максимально можливий і допустимий спротив з боку республіканського керівництва на чолі з В. Щербицьким. Проте утворюються перші патріотичні клуби та гуртки. Населення все ще з острахом і пасивністю спостерігає за тенденціями. У 1988 р. розвиток неформальних організацій прискорюється, збільшується кількість членів та прихильників. На цьому фоні у липні проходить 50-тисячний мітинг у Львові. На ньому і лунає заява про створення УГС [67, с. 91–92].

До УГС на даному етапі входять: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, М. Горинь [Додаток Б], З. Красівський, О. Матусевич, О. Мешко, В. Шевченко, В. Барладяну, П. Скочок, Б. Горинь, В. Січко, П. Січко, Я. Лесів, В. Стрільців, С. Сапеляк, П. Розумний, Й. Зісельс, М. Матусевич, Н. Муратов. Як видно, більшість із наявних членів – це ті, хто вступив у організацію ще в 1970-х роках.

Головою став Левко Лук'яненко. Виконавчий комітет складався із Михайла Гориня, Миколи Горбала, Степана Хмари, Євгена Пронюка, В'ячеслава Чорновола [67, с. 92].

Аналізуючи програму УГС, можна виокремити наступні складові та характерні риси [22, с.10-17]:

По-перше: ідеологія націонал-демократизму. Ключовими її постулатами були свобода людини і свобода інформації, народоправління, свобода нації, символи нації. Незалежність мала бути досягнута через реорганізацію СРСР на засадах конфедерації. Демократична складова, мабуть, найбільш розписана, і її положення згадуються в багатьох документах. Такий стан справ не є дивним, адже ці особливості були ядром того, що можна назвати політичною програмою ще за часів УГГ. Збереглися положення, зокрема, про те, що УГС бореться за право на свободу слова, вільного доступу до інформації, вільного в'їзду та виїзду закордон, підтверджена вірність Заключному акту Гельсінської наради з питань безпеки та співпраці в Європі а також Пакту ООН про громадянські та політичні права та Загальній Декларації прав людини ООН [29, с. 6]. Однак додалося ще більше нових положень: права на створення незалежних організацій, створення незалежних видань, організації мітингів, зібрань та дискусій, вільного обирання місця для проживання. Також у даній сфері було запропоновано багато інших змін на державному рівні: демократичні вибори рад та президента, який може правити не довше двох термінів, утворити незалежні профспілки, скасувати положення про обов'язковість праці, скасувати паспортний режим, звільнити політв'язнів і ліквідувати психотюрми, скликати з більш-менш важливих питань референдуми. Важливість демократичної складової УГС важко переоцінити, адже вони самі себе називали саме «Демократичною опозицією». Передусім це було зроблене для вливання у легальний громадський дискурс і забезпечення собі більшої підтримки, адже слово «націоналіст» у східних і центральних областях України часто сприймалося занадто негативним. Для легалізації також була висловлена підтримка конструктивним ідеям «перебудови» і навіть у серпні

1988 року було написано листа Горбачову із запевненнями у близькості курсів [19, с. 79; 53, с. 19].

Що ж до інших положень, то опора на міжнародне право у цей час, на відміну від 1970-х років, було вигідне, адже тепер відкрилася можливість значно ширшої комунікації з населенням, і тому право слугувало чудовим чинником легітимізації. У багатьох ідеях проглядає запозичення із питомо демократичних режимів. Ще частина це каральна сторона система, яку члени УГС зазнали на собі і не дивно, що на її знищенню робився великий акцент. Загалом, програма УГС дуже широка і робилася з наміром залучити якнайширші опозиційні кола на свій бік. Конкретно ця частина залучала в союзники загальнодемократичне та помірковане соціал-демократичне крило.

Важливою і однією з ключових відмінностей УГС від УГГ є постановка ідеї свободи нації на чільне місце як чинника, без якого свобода людини неможлива [58, с. 479]. Тому до цього пункту зараховане те, що наповнює націю – її символи. Найголовніший із них за визначанням УГС – це мова, якій пропонується надання статусу державної і використання у всіх сферах починаючи з вищих ешелонів влади, продовжуючи сферами освіти, управління, армії. На другому місці – введення громадянства [19, с. 86, с. 91]. Його б мали отримати за бажанням всі, хто мешкав чи мав предків на території України до окупації її СРСР або ті, хто проживав тут не менше 10 років. Перше очевидно було спрямоване на емігрантів і мало б відіграти позитивну роль на виборах за правильного використання, надавши національно-демократичній опозиції більший відсоток голосів; також могло б збільшити продуктивні сили українського народу завдяки приїзду чудових спеціалістів і людей з іншим типом мислення. Друге по ідеї урізало, хоча і не суттєво, частку голосів росіян на виборах, хоча і не суттєво. Іншими атрибутами є прапор і герб. Автори апелюють до синьо-жовтого прапору над Галицько-Волинським королівством і тризуба Володимира Великого, які небезпідставно вважають давніми символами українського народу [54, с. 775].

У програмі УГС не наполягають на здобутті незалежності, натомість замінюючи її ідеєю перетворення СРСР на конфедерацію, проходячи спершу через стадію федерації зі зміною Конституції, яка б перестала регламентувати політичне, економічне та культурне життя республік. Олександр Бойко виокремив три можливі причини такого рішення: необхідність вписатися у легальний дискурс, збільшення кола прихильників і того, що люди і так з часом дійдуть до необхідності незалежності України, адже програмні вимоги не вдасться здійснити у межах СРСР [82, с. 115–116]. На наш погляд, це рішення можна виправдати ще декількома причинами: 1. Поступовий і плавний демонтаж системи спершу через федерацію, потім конфедерацію і на кінець до незалежності не викликав би надто значних економічних та соціальних потрясінь, а за час проходження стадій Україна могла би встигнути зменшити залежність від Москви. 2. Час на збільшення самостійності дав би Україні можливість налагодити міжнародні зв'язки ще до оголошення незалежності. 3. Поступове формування необхідного: власних збройних сил, коригування ланцюгів виробництва та постачання і так далі. Проте, звичайно, останні два пункти більше теоретичні, бо вони не цікавила комуністів у той час, а отже державна політика не мала можливості таке реалізовувати. Також станом на 1988 рік загроза економічного колапсу проглядалася, але ще не була очевидною, тому дані причини могли будуватися на припущенні про певну економічну подушку від перебування в СРСР, що пом'якшувала б зміни на початкових етапах і залишило б Україну по оголошенні незалежності у кращих умовах.

По-друге: економіка та вільний ринок, соціально спрямована економіка. Дана галузь є однією з тих, яких не було в УГГ, тому в її оновленій версії – УГС, вона постала як нове утворення. Перше, що впадає у вічі це злиття двох підходів: капіталістичного і соціального (не комуністичного), що наближає модель до того, щоб могли назвати її умовно соціал-демократичною економічною концепцією. Вважаю: це цілком закономірно зважаючи на протистояння двох світоглядів: комуністичного у якому відбувалося зростання і демократичного, який бачився цілком. Тому з одного боку ми маємо пункт, що держава повинна

втручатися у господарське життя лише через стимулювання, а з іншого – ідею про республіканський госпрозрахунок. В програмі ринкова економіка з вільним ціноутворенням межує з заборonoю на експорт електроенергії. Як перехідна форма цих двох концепцій, значиться те, що частину державних підприємств потрібно перетворити на кооперативні та акціонерні товариства, але не загадано про приватизацію чи можливості продажу компанії одноосібному власнику навіть в теорії. Ще кілька пунктів стосуються боротьби за настільки базові на «Заході» права, що про них і не згадують, наприклад: право купівлі окремими громадянами, кооперативами чи спілками засобів виробництва, право на вихід з колгоспів, право на зв'язки виробництв з іноземцями. Деякі із ідей є тим, що зараз називають лівим популізмом: виплати по безробіттю, збільшення пенсій, зробити народ власником природних ресурсів. Останнє в економічному блоці – це скорочення бюрократичного апарату, що має великий сенс, зважаючи на постійне розширення чиновницького апарату до монструозної форми і внаслідок, витрачання зайвих грошей з бюджету. Загалом, економічна частина програми УГС є доволі прогресивною на свій час, а деякими пунктам навіть зараз.

По-третє: питання нацменшин та автономія для нацменшин, протатарська спрямованість. Культурно-національна автономія стосовно меншин цілком демократична практика. А національно-культурні територіальні одиниці для місць комплексного їх проживання навіть занадто [27, с. 387]. Проте, тут, як із питанням мілітаризму в УГГ, УГС багато почерпнула від української націонал-демократичної революції. Хоча радше, це було продиктовано не лише соціальним романтизмом та ідеалізмом, а ще й практичними міркування з бажанням як мінімум налаштувати нейтрально до себе представників нацменшин, адже радянська пропаганда любила називати будь-яку проукраїнську організацію приставкою анти. А протистояння ще й з нацменшинами було б зайвим. Що ж до татар, то тут УГС виступали за організацію їх повернення додому і відновлення автономії Криму. Якби задумане

вийшло, то наші позиції посилила б потужна русопатична одиниця і можливо, ми б змогли в такому разі зберегти наш півострів від зазіхань московитів.

По-четверте: релігія та віротерпимість, акцент на національних церквах. Будучи здебільшого палкими християнами, УГС у своїй програмі керується принципом про недопустимість переслідувань та утисків прихильників чи діячів будь-якої конфесії і віри, наприклад: кришнаїтів, протестантів. Закликають права вести не тільки антирелігійну, але й релігійну пропаганду та ліквідувати Раду в справах віруючих, яка нищить християнство. Іншим напрямом є боротьба за легалізацію УГКЦ та відновлення УАПЦ. Це одне із найбільш об'єднуючих положень, адже вірян, які були незадоволені антирелігійною суттю СРСР було більше, ніж активних патріотів чи прихильників демократії. Окрім того, легалізація УГКЦ та й зрештою відновлення УАПЦ надавало опозиції ще одне місце для легального зібрання і що не менш важливо: місце, куди збирається багато людей, перед якими, після закінчення Служби Божої, можна було б виголошувати промови із закладеними думками.

По-п'яте: екологія, «зелена повістка». Цей елемент програми дуже побіжно у контексті міжнародних відносинах згадувався ще в УГГ. Зараз же він виокремився віддільною складовою програми передусім через вибух на ЧАЕС і налагодження відносин з Зеленим світом. Тема екології в УРСР останніх років стала важливою і доволі болючою. Навіть перший дозволений владою мітинг був значився під екологічними гаслами. Тому під впливом цих чинників деякі тези економічної програми були доволі радикальними та дивлячись на них зараз, здаються хибними. Тут мається на увазі недопущення будівництва нових АЕС і згортання старих із заміною на альтернативні джерела енергії. Нещодавно така політика тривала в Німеччині і доволі негативно вплинула на її економіку. Проте, в умовах тогочасної дійсності, даний патерн мав багато прихильників і був стратегічно важливим для УГС, а пов'язана з ним кампанія на думку авторів мала б «підняти престиж УГС» [46, с. 285]. Інша сумнівна теза це обов'язкове винесення на всенародне обговорення проєкту будівництва більш-менш великого підприємства. Зрозуміло, що пересічна людина не має достатнього

рівня знань, щоб врахувати всі нюанси, тож такими справами повинні займатися професіонали в тому числі і представники громадськості якщо вони компетентні в цьому. Є ще дві тези екологічної програми, але цього разу з ними можна погодитися. Перша стосується припинення діяльності шкідливих, особливо хімічних, виробництв у зонах перенасичення. Друга забороняє будівництво гідротехнічних споруд, які є екологічно-небезпечними.

По-шосте: міжнародне питання та співпраця з еміграцією. Широка міжнародна взаємодія. Велика діаспора з фахівцями і спеціалістами всеможливих рівнів, з можливістю взяти українське громадянства і вести політичну діяльність об'єднавшись з української націонал-демократичною опозицією мала б великі можливості для проведення змін та реформ України згідно найкращих світових традицій. Окрім того, це дало б змогу змінити електоральну картину виборців посунувши її на певну кількість відсотків у бік патріотичних сил. І на кінець, це б розширило потужності популяризації української культури, мови завдяки фінансуванню діаспорою наприклад спільних зйомок фільмів, проведення творчих перформансів, відкриттю приватних патріотичних шкіл, значного збільшення перекладів і власного видавництва книг. Що ж до широкої міжнародної співпраці, то тут ідеться про відкриття консульств і посольств, проведення спільних змагань, олімпіад, видання спільної преси. Навряд, зважаючи на міжнародну атмосферу того часу, до нас би сприятливо ставилися інші країни, скоріше нейтрально, але будь-яка співпраця робила б Україну суб'єктнішою, а складення культурних зв'язків позитивно б позначилося на прийнятті населенням демократичних цінностей.

По-сьоме: співпраця опозиції. Оскільки комуністична партія мала сильний вплив у суспільстві і електоральну підтримку на виборах, націонал-демократичні сили заходили в найтісніше співробітництво намагаючись зробити своїми союзники усі опозиційні сили, хіба-що за винятком анархістів. Як писав Чорновіл «Ізоляція — це наша поразка або й смерть». Згідно плану члени УГС повинні були вступати і діяти у різноманітних неформальних організаціях і навіть за можливості пробиватися в офіційні установи для пропаганди власних

ідей [39, с. 425-426]. Члени УГС доклалися до створення та діяльності Товариства української мови імені Тараса Шевченка, «Меморіалу», Народного Руху України [67, с. 92]. На рахунок другого, УГС шукала 50 священників для вступу в «Меморіал» заради підтримки цією організацією легалізації УГКЦ і відновлення поховань Січових Стрільців та ОУН-УПА [32, с. 334]. Що стосується НРУ, то як слушно зазначає Гончарук: УГС спершу була «страховиськом», яким комуністи лякали населення, а для самих лідерів Руху «розмінною монетою» від якої чим далі ти відходиш, тим поступливішою робиться влада [63, с. 48]. Однак з часом, НРУ рухався вправо і УГС стали одним із його впливових крил.

По-восьме: армія, а саме українська контрактна армія. Ця частина програми УГС, мабуть найбільше відрізняється від ідей УГГ, яка взагалі-то пропонувала розпустити армії всім країнам. Зараз же, вона мала бути скорочена, але бути якіснішою завдяки залучення лише добровольців і з обов'язковими виплатами за службу, що по-суті і є контрактною армією. Ефективність такого кроку доводять більшість Європейських країн та США. І навіть Україна 2016 року запровадила контрактну армію. Другим важливим аспектом було проходження військової служби на території України. Це пов'язано з емоційними і прагматичними причинами. Емоційні полягають в тому, що служба у рідних краях у знайомому соціальному середовищі була б комфортнішою для самих військових, збільшило б кількість відвідин їх рідними і зменшило час до на дорогу додому під час відпусток. Практичні стосувалися забезпечення лояльності війська саме інтересам України і українського народу, адже в СРСР солдати не проходили службу у власній республіці, а також покращення репутації і підтримки УГС серед найрізноманітніших прошарків населення, навіть не патріотичних, не демократичних і суспільно байдужих.

По-дев'яте: антикомунізм і антибюрократизм, реорганізація каральної машини. У листі В. Чорновола до М. Горбачова, який відображає політичну програму УГС на першому етапі підтримується горбачовська «перебудова» і навіть запевняється, що її думки достатньо близько до поглядів дисидентів.

Однак, підібрані чудові аргументи для критики комуністичних ортодоксів. Зокрема, їх звинувачено у безкарності і пристосуванстві, охарактеризовано як «бюрократично-централізоване гальмо, яке душить ініціативу знизу». В першу чергу Чорновіл закликає зняти з посади Щербицького і усю його «команду». Багато місця приділено історичним даним починаючи з того, що Ленін запроваджував НЕП і українізацію на все осяжне майбутнє, а Сталін це знищив та перекрутив, побудував максимально централізовану та автократичну систему, яку продовжили неосталіністи Брежнєв та Андропов [19, с. 87, с. 89-90]. Тут важлива точка дотику УГС і Горбачова, які обоє бачили головним суперником ортодоксальну частину комуністичної партії і бюрократію яка нею була представлена. Крім того генсек недооцінював спроможності націонал-демократичних сил, тому бачив лише інструмент і тому дозволив, наприклад, створення Руху. Проте, цілком очевидно, що для патріотів Горбачов був лише тимчасовим попутником і підтримка «перебудови» була радше вимушеним кроком для влиття в легальний дискурс і залучення ширшої підтримки населення і що важливо нейтралітету реформаторів з Центру.

Про тимчасовість союзу свідчить другий з'їзд НРУ 25–28 жовтня 1990 р. на якому було відкинуто приставку «за перебудову». Що ж до історичної частини, то тут можливі два пояснення: 1. Члени УГС не застали за своє життя Ленінських часів і все ж виховувалися в комуністичній країні із цензурою і культом особи, тому мали не багато можливостей дізнатися про цього диктатора, але в міру заповнення «білих плям історії» все ж дізналися правду. 2. Члени УГС уже на момент свого створення були добре обізнані, але свідомо використовували такі пасажі як стратегічний трюк. В будь-якому випадку 22 квітня 1990 року був повалений перший пам'ятник, а уже з серпня почалася повноцінна хвиля «Ленінопадів», що ініціював саме Рух [87, с. 20] Щодо реорганізації каральної машини, то тут ідеться про реорганізацію та скорочення КГБ і зняття її функцій політичної поліції, реорганізування системи судових «трійок» із можливою заміною на суд присяжних, надання звинуваченим право на адвоката, заборона ув'язненим відбувати свій строк за межами республіки,

гуманізація системи таборів, виключення з Кримінального кодексу статті про «наклепницькі вигадки» на державний лад, «Антирадянську пропаганду і агітацію», за «дармоїдство», за порушення паспортного режиму, ті покарання які стосуються релігійної діяльності, а також за скасування смертної кари. Ці вимоги тісно пов'язані із демократизацією і цілком зрозумілі, адже члени УГС на власному прикладі несправедливо зазнали їх дію(хіба-що окрім «дармоїдства»).

Наростання кризи і розбіжностей всередині УГС, яка вже на той час нараховувала 1500 членів [67, с. 92]. Частина членів відкололася і 29–30 квітня 1990 року було проголошено Українську республіканську партію на базі УГС [82, с. 257].

Отже, підбиваючи підсумки можна виділити такі риси політичної програми УГС: свобода людини і свобода інформації, народоправління, свобода нації, символи нації, вільний ринок, соціально спрямована економіка, автономія для нацменшин, протатарська спрямованість, незалежність замаскована конфедерацією, реорганізація каральної машини, віротерпимість, акцент на національних церквах, «зелена повістка», співпраця з еміграцією, широка міжнародна взаємодія, співпраця опозиції, українська контрактна армія, антикомунізм і антибюрократизм, «правильний» Ленін і «неправильний» Сталін. «Декларація принципів Української Гельсінської спілки» як основа політичної програми УГС це продукт еволюції, що починався з «Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» перейшовши у Меморандум № 5 «Країнам-учасникам Белградської наради літа 1977-го» і за роки таборів їх авторів і зміни суспільних, культурних, економічних та політичних процесів досягнув викристалізованої та пікової форми. Відмінність політичної програми УГС у порівнянні з тим, що можна назвати таким в УГГ є значною завдяки додаванню нових блоків і галузей, розширення наявних, зміни у ставленні до армії. Якщо виділяти джерела з яких сформувалася дана програма, то це програми «Західних» демократій, документи ООН, програми українських соціал-демократичних партій часів імперії та УЦР і звичайно ж власні напрацювання та рефлексії. УГС це велика організація великих людей, які заради

кращої долі власної нації пережили багато жорстоких і жахливих подій завданих репресивної системою, але врешті-решт перемогли.

1.2. Українська республіканська партія (УРП)

УРП, як наступниця УГС, має величезну частку спільних рис і пунктів у ідеології та програмі. Якщо Спілка тільки починала свій рух із демократії до націонал-демократії, Партія уже почала утвердження на цьому ґрунті. Доволі дивним моментом є те, що програма УРП, принаймні в період існування СРСР, доволі скупа і менш конкретна, ніж та, що була в УГС. Втім, вона дозволяє зробити глибокий аналіз наявних документів і виокремити певні блоки та характерні риси.

По-перше: ідеологія націонал-демократизму, «Свобода нації — свобода людини», компромісний націоналізм. Як зазначає сам Лук'яненко [Додаток В], на його думку, ідеологія — це система політичних, правових, моральних, економічних, філософських та естетичних ідей, принципів, поглядів народу загалом або його частини. Ідеологія УРП ж включає три складові: національне визволення, утвердження демократії, заперечення безправ'я [35, с. 3]. Дві останні недоцільно виділяти окремими пунктами, бо третє є складовою другого. То, що ж таке цей націонал-демократизм або як його ще назвав представник конференції УРП від 2 червня 1991 року Ігор Деркач: «Демократичний націоналізм». В основу тут покладена боротьба за свободу нації з боку патріотів, які борються за державу і погоджуються з тезою про рівноправність з нацменшинами [24, с. 21]. Це трохи нагадує відому американську фразу «Наша національна ідея — свобода». У поняття «демократичного націоналізму» Ігоря Деркача можна підв'язати дві складові: свободу цілої нації від інших держав у політичному, економічному, культурному плані, а також ідею свободи кожної особистості та індивіда у межах нації. А щоб не виглядати ксенофобами додається і теза про рівність з нацменшинами. Але треба розуміти, що лише бажання позбутися зовнішнього контролю не робить з тебе націоналіста.

Тепер варто детальніше переглянути що у цьому рівнянні являє демократична, а що національна складові. Як зазначає Євген Болтарович: для знищення тоталітарної та імперської системи, потрібно створити іншу основу, яка б ґрунтувалася на відповідальності за власні дії перед Богом, людським суспільством і нацією під що добре лягає ідея свободи [17, с. 35]. По-суті це боротьба із інфантилізмом, який силоміць і через репресії насаджувала радянська машина, прищеплюючи у людях незгодних у будь-яких пунктах із політикою та діями членів КПРС страх брати активну участь у політичному житті країни. Це породжувало доволі цільний і монолітний контроль влади над суспільством, підживлюючи його силовим апаратом і роблячи шанси порушити владу комуністів у політиці, економіці, культурі, пропаганді, суспільстві, освіті та інших галузях мізерними. Потужним запобіжником у демократіях проти свавілля влади і авторитаризму, принаймні на той час, являлося міцне громадянське суспільство із залученням якомога ширшої палітри та кількості громадян. Важливість громадянського суспільства як однієї із трьох основних запорук становлення міцної демократії виводив на конференції УРП Євген Болтарович, на рівні із запровадженням приватної власності і творення правової держави [17, с. 36]. Із УГС, куди до того перекочувала ще з УГГ, тягнеться ідея про вірність принципам Загальної декларації прав людини. А також міжнародних пактів і Конвенції про попередження злочинів геноциду і покарання за нього.

УРП підтримує страйки, пікетування, бойкоти як форми боротьби. У першу чергу це стосувалося робітників, однак зважаючи на саму природу демократизму як ідеології, і те, що Партія сама брала участь у мітингах і демонстраціях, ця теза стосується всіх соціальних шарів населення. Особливо важливими такі мітинги були на сході та півдні країни [34, с. 50]. Тут можна виділити десятки причин: чому. Але мабуть найважливіші з них можна сформулювати так: 1. Демонстрації різних видів та форм є доволі емоційним і привертаючим увагу дійством. Тому їх організація саме у означених регіонах могла б дозволити місцевим хоча б познайомити із окремими положеннями ідей націонал-демократичних сил, які очевидно туди доходили у мізерних, часто

спотворених комуністичною пропагандою формах. 2. Допомогти і продемонструвати те, що вони не самі прогресивним та патріотичним людям на сході та півдні країни, які через свої погляди там, вважаються маргінальними. 3. Отримати підтримку хоча б частини тамтешнього населення задля демонстрації єдності України і боротьби з комуністичною пропагандою і його впливом. 4. Важко просувати щось з чим не погоджується пів країни та й до того ж це має регіональну основу.

Такий стан речей веде до дуже небезпечного типу поляризації суспільства, при якому складається протиставлення Захід-Схід у межах однієї держави і тоді ти не зможеш просунути власні ідеї, якими б конструктивними вони не були, бо наразишся на незгоду через те, що є представником ворожого табору, і що найгірше може призвести і судячи з нашого досвіду призвело до сепаратизму. Тому демонстрація того, що поляризація суспільства не є настільки критичною, знизить градус протистояння, ненависті та тенденцій підтримки сепаратизму. А що може бути кращою демонстрацією ніж мітинг у центрі міста, який бачать усі перехожі? Також із важливого, для захисту становлення демократичного устрою, пропонувалася певна інституалізація. Зокрема, створення громадянських, профспілкових та політичних організацій як того, без чого не може існувати самостійність, свобода та незалежне життя [48, с. 29].

Останнє, що доцільно виділити в цьому контексті це вже зовсім короткі положення пов'язані з лібералізмом, які можна відшукати навіть не у програмі, а у статуті партії. Мається на увазі пункт про те, що УРП послуговується ненасильницькими методами, які не загрожують життю, здоров'ю та власності громадян [52, с. 43]. У демократичному і ліберальному плані як і в більшості інших до речі, програма УРП виглядає значно гірше за програму УГС через урізання конкретики і обмеження доволі узагальнюючими положеннями. Тепер щодо складової націоналізму. Ось тут якраз і відчувається крок уперед, адже на першому місці стоїть здобуття незалежності. Більше того, цей пункт не викликав спротиву учасників конференції, чого на жаль, не можна сказати про сам термін і частину ідей. Починаючи конференцію, Левко Лук'яненко запропонував таке

формулювання націоналізму: «це прагнення добра своїй нації», а оскільки на заваді цьому стає окупація, то і ненависть до режиму окупанта [35, с. 3]. Визначення безспірно дивне, адже ліберали хочуть добра для всього людства, а нації є його складовими, консерватори вважають добро високою релігійною цінністю в тому числі і в національному питанні, помірковані соціалісти також переважно виводять свою ідеологію із міркувань про гуманізм і моральність, тому бажаючи добра селянам, робітникам іншим класам, само собою виходить, що вони також бажають добра нації, адже об'єднання класів і є нею. Так само і націоналісти. Тому не можна сказати, що це визначення є не правильним. Воно скоріше не точне. Більш доцільно можна було би це сформулювати так: Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у пріоритет і на чільне місце ті маркери людського буття, які вважаються національними: мова, символи, традиції, обряди, історія, культура, етнічність, національна єдність, національна держава, економічний протекціоналізм. Приставка «демократичний» відображає те, що ці цінності не будуть нав'язувати у тоталітарний, авторитарний спосіб і також те, що будуть культивуватися не лише вони.

Найгостріша суперечка на конференції виникла у зв'язку із самим терміном «націоналізм». Найактивнішим противником виявився Юрій Гуреїв, який вивів абсолютно бездарну та абсурдну систему протиставлень «Українське державництво – Український націоналізм», «демократія – фашизм», «парламентаризм – тоталітаризм». Під словами «фашизм» і «тоталітаризм» він розумів націоналізм. Додав також, що націоналізм не сумісний із демократією. І що це слово треба викинути з лексикону і всіляко від нього відмежовуватися [21, 58-61]. Для початку можна сказати, що історія знає приклади багатьох держав, де владу мають або мали націоналісти, наприклад: Польща Леха Валенси, Ізраїль майже прилюбій владі, Італія Мелоні, та навіть батьків-засновників США часто характеризують націонал-демократами, але від цього система не стає тоталітарною. Друге наше заперечення полягає у тому, що так, фашизм може рости у тому ж числі із націоналізму, але це дві дуже відмінні між собою ідеології із різною системою цінностей щодо принципів вождизму, терору, ролі

особистості, ставлення до дискусії, міжнародних установ, інших націй та культур. По-третє: Починаючи з Міхновського, продовжуючи ОУН, потім УНФ, всі українські націоналісти бачили вищим ідеалом створення незалежної української держави. Тому протиставлення по шкалі «націоналізм – державність» виглядає смішно. Це так само як казати, що лібералізм є антиподом цінності людського життя.

Значно стриманіші, але теж критичні зауваги висунув ще один доповідач – Ігор Кравців. Він схилився до думки, що УГС створювалася в першу чергу як правозахисна організація, тому в УРП саме цю лінію варто зробити однією існуючою. Апелював він до практичного аргументу про те, що саме слово «націоналізм» відлякує від підтримки партії широкі маси людей тому справляє шкідливий вплив. Другим його аргументом було ж доволі вузькоколобе запевнення, що «націоналістичні держави програли» [31, с. 71]. На перше може бути такий контраргумент: якщо когось відлякує звичайний термін, то чи доцільно і безпечно спиратися на таких людей і чи вони взагалі здатні підтримати УРП і мають таке значення, щоб заради цього «різати» власні ідеї, відкидаючи частину прихильників. На друге відповісти легко: це неправда. Що таке «націоналістична держава»? Тоталітарні фашистські країни під це визначення не підходять, бо це різні ідеології. Якщо ж брати ті держави, де при владі націоналісти і/або націоналізм є найпопулярнішою ідеологією в суспільстві, то такі приклади є і щось вони не спішають програвати. Найточніше під це підходить Ізраїль. Найбільшою націоналісткою УРП судячи з доповідей, виявилася Валентина Парижак зі своїми гаслами про те, що потрібна українізація України, націоналізація нації, реанімація і відродження нації повинні бути у пріоритеті над демократією і проводитися на державному рівні. Вона слушно зауважила, що націоналізм нації-гнобителя і націоналізм нації-пригнобленого дуже відрізняються і що друге є прогресивним та дозволяє не загинути. А побудова держави є справою українців, яка не відкидає меншини [40, с. 15-17].

Частково правильні слова з цього приводу також навів на конференції і Сергій Айбабін: «Ми з вами демократи, але ми не збираємося вводити

демократію на Кубі чи в Північній Кореї... Ми ж, перш за все, боремося за інтереси української нації, ширше – українського народу, ми – українські націоналісти з демократичними, республіканськими, антивоєнними і т.д. переконаннями». Далі він трактує націоналізм як демократичні бажання українців [30, с. 69]. Тут доволі слизький ґрунт, адже демократія просто перенесена на конкретний народ не є націоналізмом. Безспірно ці ідеології можуть бути взаємодоповнюючими, але не тотожними. Ці дискусії і названі підпунктом компромісний націоналізм. Що ж до програми, то у ній націоналізм проглядає у кількох речах. Найперше це курс на незалежність, що стало суттєвим кроком вперед відносно УГС. Далі у ставленні до культури, освіти про яку нами буде зроблений аналіз у віддільному підпункті. На кінець, часто згадуються українські ментальні риси і традиції, які також повинні відіграти важливе значення у творенні державної системи. У підсумку можна навести вже згадану доповідь Лук'яненка у якій він каже, що головна причина чому люди прийшли в УГС і УРП являються любов до України і бажання зробити нашу країну вільною [35, с. 3].

По-друге: республіканізм та історична тяглість, права громадянина і нації. Даної теми на конференції торкнувся Сергій Назаревич. На його думку, ця концепція охоплює права особистості, громадянина і нації, які він вважає вищими за демократичні права народу [38, с. 76]. Це цікава думка. З одного боку ми забезпечуємо особисті права нацменшин, але з іншого саме українська нація вважається стрижневою. Тут мається на увазі, що Україна має бути національною державою і тому в першу чергу сприяти розвитку та збагаченню саме нашої культури, мови, плекати українські традиції, представляти національні інтереси, при чому ніхто б не заборонив цього самого робити нацменшинам, але уже без допомоги або з меншою допомогою державного ресурсу. Мабуть доповідач цим відсилає нас до традицій Римської держави, у якій патріотизм і національні речі були важливішими, ніж мульти- і полікультурність, звідси й велике значення особистих та індивідуальних свобод. У програмі ж питанню республіканізму приділено мало уваги. Сказано лиш те,

що це означає підтримку партією історичних республіканських традицій України.

По-третє: побудова системи і антикомунізм, антиколоніалізм і антикомунізм. Політична демократія і свобода. Держава, в очах УРП, слугує арбітром для справедливого вирішення спірних інтересів. Тому повинна бути правовою, будуватися на стабільності закону і послуговуватися інструментом дискусії [35, с. 5-6]. Для цього у тому ж числі треба створити нову і демократичну Конституцію. Також потрібно УРП виступає і за непорушність кордонів і введення суду присяжних [48, с. 32]. Десовєтизація із усуненням КПРС від влади розділить владу на три незалежні гілки характерні для демократії. Що також потягне зниження бюрократизму і зменшення кількості чиновників [33, с. 48-49]. Останнє виглядає більш теоретичним, адже провести декомунізацію на той час було майже нереально і навіть поразка ДКНС не призвела до бажаних результатів. З іншого ж боку, в парламенті сьогодення немає тих, хто б називав себе комуністом і відстоював саме цю ідеологію, проте незалежних гілок влади ми досі не маємо, а бюрократичний апарат як і був роздутий таким і залишився. Можна сказати, що це наслідок тяглості того, що комуністи надто довго у парламенті впливали на молоді покоління політиків, однак, що б стало якби їх одразу вигнали з парламенту ми не знаємо. Адже історія не знає умовного способу. Тому тезу доцільніше було б сформулювати так: Якщо вдасться провести десовєтизацію, це може суттєво збільшити шанси розділити владу на три незалежні гілки і скоротити бюрократичний апарат.

Тепер потрібно поговорити, щодо протистояння комуністам. В УРП чудово розуміли, що Україна є колонією Росії у межах СРСР, якій Москва привила командно-адміністративну систему за допомогою якої і контролює нас. Згадується тема голодоморів, геноцид і етноцид, асиміляція. Саме тому імперіалізм і шовінізм Москви являється головною небезпекою для України. Із цього логічно випливає пункт про необхідність заборонити активність тих партій, які керуються з Москви і чиї керівні органи є там. На той момент це

стосувалося, мабуть, лише комуністичної партії, чию власність також бажалося повернути народові України.

Аналогічно, з цих же причин УРП писала, що чинитиме опір укладенню Союзного договору [48, с. 33]. Що виглядає логічним. Адже договір перекреслював всі здобутки України на шляху до незалежності, суттєво урізав суверенітет і слугував би подальшому витку існування комуністичної антиморальної і антилюдяної системи. Також, вбачалося і певне розмежування між росіянами і системою. Тому той же Богдан Горинь, до прикладу: пропонує допомагати Єльцинській Росії як союзнику у боротьбі проти Горбачова із його командою [20, с. 28]. В цьому є певний сенс. Адже за збереження СРСР в першу чергу тримався саме генсек, а от Єльцин до слова також бажаючи зберегти «останню імперію» був засліплений владою і перетягуванням ковдри, тому не помічав, що крах з кожним днем стає неминучішим. Ця стратегія щось типу: підтримуй одного ворога у протистоянні з іншим ворогом, щоб вони взаємно послабили себе. Дуже сумніваюся, що Горинь бачив у Єльцині ворога, скоріше ситуативного союзного, такого самого якого побачили в Горбачові після відправки листа Чорноволом. Юрій Гуреїв також висловив свої погляди у питанні боротьби з комуністами і уже ця частина виглядає менш абсурдною. Зокрема він пропонував як частину стратегії використати розміщення своїх представників у компаніях, організаціях і установах, де КПУ мають монопольне становище, а ще відповідно до своєї власної виробленої парадигми «демократія – фашизм» пояснювати комуністам, що оскільки вони антидемократичні сили, тоді значить є фашистами [21, с. 60].

Звинувачуючи своїх колег у романтизмі, Юрій Гуреїв сам піддався тому, що можна назвати саме так. По-перше: у компаніях і організаціях, де комуністи мали монопольне становище навряд вдалося б здійснювати навіть демократичну пропаганду. Людей, які б спробували це робити на місці власної роботи скоріше всього звільнили би, а якщо б це відбувалося на громадських засадах, тоді їх не допускали би на об'єкт. Більш доцільно пропаганду в тих районах, було б здійснювати не на робочих місцях, а хоча б у громадських, що до речі теж було

доволі небезпечним або у приватній сфері. По-друге: думка, що назвавши комуніста фашистом він розкаїться і зречеться власних переконань є малоімовірною. Таке може статися, але це зовсім не надійний метод, хоча і доволі смішний. Смішний ще й тому, що фашизм це інша ідеологія, яка абсолютно різниться від комуністичної в питаннях економіки, ступеня наголосу на класі та нації.

По-четверте: економіка, економічна свобода держави і людини, екологічні питання і економіка. Першим ділом як завжди потрібно почати із аналізу програми, де темі економіки присвячений цілий розділ, хоча і зовсім малий, як і всі інші. Проте, цього разу зникло те двояке відчуття економічної моделі УГС, коли одна нога ніби стояла на ґрунті капіталізму, а інша – соціалізму. Згідно даних, УРП ґрунтували цю концепцію на трьох основних блоках: 1. Економічна свобода України. 2. Самостійність юридичних осіб. 3. Економічна свобода людини. Також сюди належать тези про широку міжнародну співпрацю і участь у поділі праці, залучення коштів іноземців як інвестиції, пріоритет екології над економікою [48, с. 34]. Цілком звично, що українські націонал-демократи надихалися прикладом саме «Західних» демократичних держав. Тому капіталістична модель цілком відповідає цим уявленням, як і теза про низькі податки, яку висловив на конференції Лук'яненко, що є скоріше тезою класичних консерваторів [35, с. 6].

Хоча тут є питанням, що вважати «низькими податками», адже у ще одній доповіді Іван Розпутенко говориться про $1\frac{1}{3}$ як максимальний розмір, що є все одно надзвичайно багато. Він також докладніше пояснив три блоки програми. Навів сфери, які повинні бути повністю в управління республіці: податки, фінанси, банки, ціноутворення, кредити, патентування, митниця, матеріально-технічне постачання. Що ж стосується теми приватної власності, то вона на думку доповідача повинна скласти 70% частку, а виробництво повинно бути розукрупненим задля запобігання монополії. [51, с. 56-57]. Для початку варто сказати, що, мабуть, 70% це занижений показник, адже в сучасному світі держава може контролювати від кількох до кількох десятків найважливіших стратегічних

підприємств, у той час як приватними є тисячі і десятки тисяч, а то і більше. Хоча на той час і місце такий відсоток певне вважався дуже сміливим і прогресивним.

Щодо розкрупнення, то це також капіталізм тільки уже ліберального зразка і мабуть така думка мала сенс. Доповідач також підтримав тісну інтеграцію української економіки у світову, що було тогочасним «мейнстрімом» економічного глобалізму ще із закінчення Другої світової війни. Однак, є одна теза із якою ми категорично не згодні. Вона стосується того, що власність іноземців в Україні має бути мінімальною [51, с. 56]. Це абсурдно з огляду на те, що вливання коштів у економіку стимулюють її, розвивають, збільшують конкуренцію, яка своєю чергою призводить до модернізації засобів, якості, ціни виробництва і забезпечує широкий вибір.

Можливо, частково, думку Івана Розпутенка можна виправдати тим, що українські компанії насправді не були готовими до конкуренції, що ми побачили у 1990-х, і що їм потрібно було спершу як дітям у пісочниці «погратися» між собою і вже тоді «лізти у справи акул», однак ще не ясно до чого таке зволікання могло би призвести, тому на наш погляд стратегія «холодного душу» мала більше плюсів. Тепер повернімося до останнього значного пункту в економічній програмі: пріоритетності екології над економіки. Тут варто сказати, що в екологічному питанні відбувся відхід від найрадикальніших гасел програми УГС, що безсумнівно є плюсом. Закінчити варто думками Ігоря Кравціва і Євгена Болтаровича про те, чому економічний аспект у діяльності УРП має велике значення. По-перше: оскільки люди на заводах є практично рабами своїх керівників, вони ніколи не зможуть стати носіями демократичних змін та активно впливати на політичне життя країни. По-друге: клас підприємців і свободних від держави людей стане соціальною базою УРП [31, с. 72]. По-третє: у східній частині України економічне питання посідає провідне місце серед звичайного населення. По-четверте: оскільки націонал-демократичні сили утвердили свою владу в Галичині, то мають тут продемонструвати приклад грамотного фінансового управління як місцевим так і тим, хто живе за межами цього регіону [17, с. 38].

По-п'яте: екологія та екологічний захист природи і людини. Тут дані про цей пункт, можна знайти тільки у програмі УРП закладені у 6 тезах. Виглядають вони дуже добре або максимум як такі, що мають право на існування. По-перше: це впровадження безпечних, енергозберігаючих та екологічно чистих технологій. Добра думка поширена у демократіях. Але знову ж таки це виглядає як узагальнення, адже не зрозуміло який рівень примусу отримають приватні компанії, наскільки передові технології треба впроваджувати, у яких об'ємах, із якою максимальною нормою тих же викидів і забруднення, які покарання будуть за недотримання і так далі. По-друге: створення республікансько-муніципальної системи контролю та моніторингу. Також чудовий пункт, до якого не має чого додати. По-третє: повне інформування щодо стану довкілля та екологічної ситуації. Знову привід катастрофі на ЧАЕС. Цей пункт більшою мірою є наслідком саме даної трагедії. І він виглядає дуже прогресивно на той час і цілком добре зараз. По-четверте: впровадження системи захисту населення від зараження та забруднення навколишнього середовища. На загал також добре, важлива теза сучасних лівоцентристів. Але для того, щоб робити повні висновки все ж бракує конкретики: яким чином і механізмами це буде здійснюватися? Що вважати нормальним рівнем забруднення, а що високим? По-п'яте: За рахунок компаній, які здійснюються забруднення створюються фонди для допомоги потерпілим.

Ось тут враження двояке. З одного боку добре, що ще ці витрати на покладені на плечі держави і це може призвести до роботи компаній над тим, щоб зменшити забруднення, але з іншого створює додаткові витрати, що відіб'ється на привабливості роботи в Україні і на конкурентоздатності через здорожчання вартості продукту або через означений фонд, або через витрати компанії пов'язані зі збільшенням екологічності. А якщо фонд працюватиме разом з іншими обмежуючими факторами він матиме або дуже незначний позитивний ефект у зв'язці слабких регулюючих засобів, або жодного значення у зв'язці з іншими сильними методами тиску. По-шосте: порушення норм екологічності тягне за собою кримінальну відповідальність. Думаю, це занадто,

куди логічнішим була б адміністративна відповідальність, аж до можливості закриття компанії. Десь так працює це у демократичних країнах. І як ми писали раніше, ця кримінальна відповідальність робить минулий пункт зовсім безглуздим, адже виходить що компанія просто не зможе працювати забруднюючи територію і вносити кошти у фонд, адже їх власники одразу опиняться під слідством, а як засіб стримування сплачування грошей у фонд нічого не варте поряд з кримінальною відповідальністю [48, с. 35].

По-шосте: релігія та віротерпимість, релігійне відродження. Релігійний аспект також знайшов мало місця і мав більше декларативний характер. Зокрема, УРП, так само як УГС, стоїть на засадах віротерпимості та рівноправності до всіх конфесій та релігій, право на створення власних громад. Світська і духовна влади повинні бути відділеними і церква не має зазнавати тиску і бути залежною від держави [48, с. 39]. Цікаві думки з приводу релігії прозвучали також на конференції, Сергій Назаревич виділив три, на його думку компоненти, на яких повинна базуватися ідеологія УРП: республіканізм, християнізм і демократичний націоналізм. Християнізм він вбачав у побудові держави на релігійних засадах, що мало дати більше духовності та гуманізму. Бо саме права, життя, волю і гідність дає людям Бог і тому ці речі є такими важливими. А сама держава мала бути побудована на засадах «Гетьманської Християнської Республіки» [38, с. 76]. Не хочу надто вдаватися у аспекти теології і релігійної філософії, але виходячи з того, що віра українців майже повністю є християнством і є джерелом значної кількості наших традицій, світогляду та моралі, варто сказати, що як мінімум було доречно написати про сприяння розвитку саме цієї релігії.

По-сьоме: культура, наука, освіта, культурне націєцентричне і високоморальне відродження, індивідуалізм і родинні цінності, відродження та свобода науки, державна і приватна освіта, демілітаризація та деідеологізація. Мабуть тому, що розділ у програмі складається одночасно із трьох галузей, цього разу він дещо більший. Почнімо з культури. Тут закладені три принципи: розвиток шляхетного духу, національної гідності, виховання самоповаги. Сюди

і додається відродження української культури та повернення незаконно вивезених матеріальних та духовних цінностей. Та відродження патріотизму та індивідуалізму через родинне виховання [48, с. 38]. Направду це є доволі консервативною тезою і відповідає українським традиціям, духу і безумовно спиралося на те, що саме міцні родинні зв'язки на селі забезпечували тяглість та збереження мови, культури, ментальності, традицій, віри в час існування СРСР. Із культурної доктрини чітко видно, що партія саме націонал-демократична і з духом ранніх лібералів. Як сказав у своїй доповіді Болтарович: «Ми повинні взяти на озброєння як нашу історію, наші традиції, нашу культуру, нашу національну ідею, так і досягнення цивілізованого людства». Також, він запропонував блискучу ідею початку національного відродження через «територіальний патріотизм» [17, с. 37]. Що виглядає добре, з огляду на необхідність в першу чергу відірвати людей ментально від Росії і посилити відчуття спільності, навіть через такий перехідний етап, тому що в багатьох регіонах України культивування мови, традицій та історії мало б незначний ефект. Щодо освіти, то тут УРП виступали за цілком звичну в демократіях модель співіснування державних та приватних шкіл. А в науці за незалежні наукові заклади, свободу науковців, відродження гуманітарних наук [48, с. 38-39]. Останнє особливо важливо з огляду на те, що у суспільстві завжди йде протистояння та війна ідеологічна, ментальна, а комплекс гуманітарних предметів багато десятиліть заточувався під офіційну комуністичну пропаганду та брехню.

По-восьме: питання нацменшин, національно-культурна автономія, протатарськість. В Україні жоден народ не буде пригноблений не дивлячись на українсько-єврейські відносини в минулому, каже у своїй доповіді на конференції Сергій Жижко [26, с. 33]. А Валентина Парижак додає про необхідність ведення контрпропагандистської діяльності для переконання нацменшин у тому, що український націоналізм їм не страшний [40, с. 17]. У програмі майже повністю продубльовані основні тези УГС. Зокрема, думка про національно-культурну автономію для нац. громад. Так само і з татарами, УРП

також підтримує їх організоване повернення до домів та послідує відновлення автономії Криму. Доволі хорошу думку з цього приводу висловив на конференції і Олекса Миколишин. Він нагадав, що в УРСР українці абсолютно переважають, тому Україна не є багатонаціональною країною і тому потрібно добре усвідомити це, щоб протистояти спекуляціям інтернаціоналістів. В першу чергу він мав на увазі росіян [37, с. 44].

По-дев'яте: міжнародне питання, мирне співіснування, нейтралітет, співпраця з еміграцією. Україна згоджується сприяти миру і поступу, не втручатися у внутрішні процеси та справи інших країн, вирішувати конфлікти у діалозі, діяти за принципом взаємовигідного співробітництва [48, с. 40]. Тобто це традиційний набір того, що проголошують демократичні держави. Куди цікавішим є теза про неприєднання до жодних військових блоків [48, с. 41]. Головна причина цього ідеологічна: тяглість антимілітаристської традиції взята на озброєння від УЦР. Існують ще два можливих пояснень, які не суперечать одне одному: 1. Віра у те, що Україна не зазнає війни, а отже нам не потрібно бути у військових союзах і змушувати наших людей помирати на чужих війнах. 2. Необхідність не потрапити під контроль росіян у військовій сфері, коли вдасться здобути незалежність. Проте, УРП все ж не можна назвати повними пацифістами, адже поза межами військових блоків, але вони бажали, щоб Україна була вписана у систему європейської безпеки [48, с. 41].

По-десяте: армія, національна контрактна армія, гуманізація і «гласність» збройних сил. УРП зробила крок вперед по відношенню до УГС і включила в свою програму тези не лише про контрактну, але й про суто українську армію. Взагалі, саме в цьому питанні вони пішли значно далі, ніж УГС. Тут і використання історичних та національних традицій при побудові, і гуманізація армії відповідно до ідей правової держави, забезпечення військовослужбовців соціальним та правовим захистом, гарантії того, щоб ЗС не використовувалися проти народу, були позапартійними і не брали участі у протистоянні політичних сил. Зі старого також лишилася теза, про те, що військова служба має відбуватися на території України [48, с. 41; 56, с. 706]. Цілком слушні тези, хіба-що варто

сказати, що військові як і всі інші громадяни мають право на політичну активність, але тут, мабуть, доцільно провести ту межу між армією яка своїм організмом і військовими методами підтримує якусь політичну силу і особистими симпатіями військовослужбовця, який має право голосувати на виборах, здійснювати агітацію, демонстрацію, мітинг у позаслужбовий час. Закінчу думкою Володимира Колінця озвученою на конференції про те, що пропаганда цієї частини має вестися обережно для уникнення конфліктів з армією і росіянами, щоб не допустити литовського сценарію [34, с. 53].

По-одинадцятє: соціальна політика, «не лінивому, а інваліду», соціальний захист, захист і самозахист робітників. Це новий розділ програми УРП, відсутній в УГС. Як сказав у своїй доповіді на конференції Левко Лук'яненко: «Справедливість не в тому, щоб допомогти ледачому, а в тому, щоб допомагати хворому, каліці, немічному» [35, с. 7]. Здоровий принцип гуманістичного і морального суспільства, позбавлений недоліку сучасних демократичних країн, коли держава утримує цілком здорових і молодих людей, які не хочуть працювати. УРП бореться за рівні можливості, що є характерним гаслом тогочасного ліберально-демократичного руху і який на жаль, сьогодні замінює тезу «рівні можливості» на близькокомуністичний «рівний результат». Також, Партія виступає за визначення прожиткового мінімуму, який відповідав би критерію об'єктивності. Запровадження системи гарантованого державного страхування, що відповідає моделі США і в цілому має як своїх прихильників, так і противників. Запровадження для соціально слабких та низькооплачуваних груп, типу багатодітних сімей, студентів, інвалідів системи охорони здоров'я. Також доволі спірна теза. Якщо чітко визначити всі нюанси і надавати таку допомогу за працюючими механізмами точково саме тим, хто цього потребує, можна ще вважати прийнятним. Окремо йде підтримка таких способів спротиву робітничого руху як: бойкоти, страйки, пікетування і вимога створення незалежних профспілок [48, с. 37]. Останнє потенційно могло б демократизувати порядки у даному класі, вивести простого трудівника зі схеми «власник — раб», що збільшило б підтримку УРП.

По-дванадцяте: співпраця опозиції, запобігання конфліктам. На конференції говорилося про необхідність для опозиції діяти за одно та уникати конфліктів розуміючи, хто є справжнім ворогом української незалежності: комуністи. На превеликий жаль, це доводилося проговорювати, адже почали відбуватися неодноразові конфлікти і закиди у націонал-демократичному таборі. Богдан Горинь наводить випадки, коли голова УНП Григорій Приходько заявив про необхідність знищити УРП, бо та відтягує до себе тих людей, які б мали стати членами УНП. Також, випадки проти УРП дозволили собі і члени УМА на конференціях у Сколе і Львові. Однак, не обминає увагою і своїх співпартійців говорячи про такі випадки у окремих виступах і пресі УРП [20, с. 26]. Сергій Жижко назвав це «нормою багатопартійного життя», із чим з натяжкою можна погодитися, але не зрозуміти. Він говорить про необхідність сконцентруватися на спільній антикомуністичній позиції, не поглиблювати незгоди та розбіжності і не відсікати націоналістичні партії від націонал-демократичних [26, с. 33]. Це здорова позиція, адже комуністи залишалися домінуючою силою навіть при об'єднанні усіх інших, тому взаємні чвари у патріотичному таборі виглядають чимось безглуздим, шкідливим і меркантильним.

Отже, підбиваючи підсумки можна виділити такі риси політичної програми УРП [Додаток Г]:

1. Ідеологія націонал-демократизму: Свобода нації — свобода людини. Компромісний націоналізм.
2. Республіканізм: Історична тяглість.
3. Побудова системи і антикомунізм: Антиколоніалізм і антикомунізм. Політична демократія і свобода. Права громадянина і нації.
4. Економіка: Економічна свобода держави і людини. Екологія над економікою.
5. Екологія: Екологічний захист природи і людини.
6. Релігія: Віротерпимість. Релігійне відродження.

7. Культура, наука, освіта: Культурне націоцентричне і високоморальне відродження. Індивідуалізм і родинні цінності. Відродження та свобода науки. Державна і приватна освіта. Демілітаризація та деідеологізація.

8. Питання нацменшин: Національно-культурна автономія. Протатарськість.

9. Міжнародне питання: Мирне співіснування. Нейтралітет. Співпраця з еміграцією.

10. Армія: Національна контрактна армія. Гуманізація і «гласність» збройних сил.

11. Соціальна політика: Не лінивому, а інваліду. Соціальний захист. Захист і самозахист робітників.

12. Співпраця опозиції: Запобігання конфліктам.

Тяглисть із програмою УГС прослідковується у багатьох блоках і рисах повністю або частково, проте у багатьох відношеннях відбувся крок вперед, який означає збільшення відриву від комуністичної доктрини. Найбільше це проявилось у націонал-демократичному, республіканському, культурно-науково-освітньому, армійському, соціально-політичному блоках. Дещо менше блоки: екологічний, економічний, міжнародний, побудова системи і антикомунізм. Найменше змін зазнала програма релігії, нацменшин, співпраця опозиції.

1.3. Народний рух України (НРУ)

Досліджуючи націоналістичні партії та організації часів «перебудови» не можна оминати увагою найчисельнішу з них, а саме: Народний Рух України.

Саме ідея, як спочатку думалося «фронту», визрівала в середовищі інтелігенції довгий час. У перші дні жовтня 1988 року це пропонує Ф Бурлачук [87, с. 7]. А уже 28 і 30 під час спільного засідання «Комісії з екології Союзу художників України» та «Зеленого світу» лунають публічні заяви створити «Український народний фронт», однак це залишилося на рівні слів [66, с. 57; 65,

с. 13]. Разом з тим ця ідея припала до смаку і Спілці Письменників України, де спершу через тиск партноменклатури обмежилися створення Ініціативною групи сприяння «перебудові». Усе змінює 13-ти листопадовий екологічний мітинг. На ньому висувається думка, а люди підтримують створення «фронту». Однак, засновники вирішили, що доцільніше використати слово «рух». Це має сенс, адже: 1. Натякає на мирний характер. 2. Використанням м'якшого слова не відлякує потенційних прихильників. 3. Відповідає українською менталітету. 4. Демонструє намір реформаторського, а не революційного шляху.

Таким чином, не пізніше, ніж 28 січня 1989 року був створений проєкт програми НРУ [71, с. 314]. А уже 16 лютого «Літературна Україна» опублікувала цей текст. До слова чудово розписаний і значно конкретніший, ніж в УГС і УРП. У вересні 1989 відбувся Установчий з'їзд [Додаток Г]. Далі у цьому контексті став Другий з'їзд Руху, який вніс кілька суттєвих змін [Додаток Д]. Тепер, аналогічно до попередніх підрозділів потрібно проаналізувати політичну програму та ідеологію Руху по блоках:

Ідеологія націонал-демократії: Прихований націоналізм. Федерація — Незалежність. Громадський нагляд. Гуманно-моральний демократизм. Спершу потрібно сказати, що Рух, на відміну від УГС чи УРП, які чітко визначилися в своїй ідеології, не міг цього зробити на початковому етапі, адже формувалася із дуже строкатої палітри політичних сил починаючи із комуністів-реформаторів, закінчуючи недемократичними націоналістами. Для лівих ключовими були слова «перебудова» і «реформи». А для правих: «ліквідація» і «національне оновлення» [67, с. 118]. Тому тут цілком співіснували як і УГС, так і члени комсомолу [82, с. 120]. Спершу, владу в організації отримали помірковані комуністи. Що підтверджує і Григорій Гончаренко влучним висловом: «Рух мав «гени» комунізму ще до свого народження. Не тільки тому, що його батько Іван Драч — комуніст, й тому, що він, Рух, дитя багатьох комуністів-батьків» [63, с. 20]. Тому керівники Руху в першому варіанті програми уникали його національної виключності [71, с. 319].

Хоча не можна говорити про ігнорування національного питання. «Нації основні суб'єкти людської цивілізації», а її вищим етапом зрілості є створення національної держави — сказано у програмі [47, с. 667]. Однак, в останньому крилося багато суперечок, так як через свою ідеологічну строкатість, Рух балансував між ідеями незалежної держави і суверена в оновленому Союзі з ідей ленінського федералізму [71, с. 318; 79, с. 264]. Ця непевність змінилася уже на Другому з'їзді, коли переміг саме перший варіант і був вписаний у оновлену програму [18, с. 694], але досягнення незалежності мало відбуватися мирним шляхом [64, с. 551]. Передусім націоналізм проглядається у тезі про бажання відродити українську націю за допомогою державного захисту української мови, розвитку культури, національної пам'яті та свідомості, почуття національної гідності. Захисту права на самобутність і володіння споконвічною територією [47, с. 667]. Сюди також належать і боротьба за національну символіку: синьо-жовтий прапор і тризуб, реабілітувати які запропонував робітник Володимир Фурманов [69, с. 442].

Про це ж було написано у одному із документів резолюції Першого з'їзду: «Про національну символіку», де відбувалося апелювання до історії Русі, козацтва, УНР та ЗУНР [50, с. 111]. Що є схожим із поглядами УГС та УРП. Однак, спершу, Рух намагався всіляко відмежуватися від того, щоб його сприймали націоналістичним, заявляючи, що виступає проти нього, так само як і проти національного нігілізму та великодержавного шовінізму. В першій редакції програми називав себе інтернаціоналістичним, хоча в другій редакції і прибрав це [18, с. 694-695]. Григорій Гончаренко виділяє наступні причини: 1. Програму готували люди комуністичного виховання. 2. Ініціатори створення НРУ мали що втрачати. 3. Знайти більше прихильників. 4. Уникнення смертельного протистояння і не викликання на себе головного удару системи. 5. Намір заспокоїти суперника. Хоча і каже, що не можна знати достеменно чи всі ці причини мали місце. І вкінці-кінців головний акцент робився спершу на практичній ідеї розбитті кайданів на руках народу [63, с. 18–19]. Розбиття цих кайданів і мала забезпечити демократична складова, яка втім, безспірно,

вважалася на той час головнішою. «Рух — це одна із форм здійснення громадянами своїх конституційних прав і свобод». «Головний зміст діяльності організації — ...громадський контроль за всіма сферами суспільного життя» [69, с. 443].

Демократії стосуються і принципи організації: гуманізм, плюралізм, соціальна справедливість і «перебудовча» гласність. Звідси, держава повинна бути демократична, правова, із моральним суспільством та моральними особистостями. Як і в УГГ, УГС, УРП, важливе місце займають документи із захисту демократії та прав людини, на основі яких має бути створена нова Конституція. Кожна людина чи орган влади мають бути рівними перед законом, більше того: закон має пріоритет над політикою і є обов'язковий у взаємовідносинах та сферах життя із принципом «Все що не заборонено — дозволено». Гарантується недоторканість приватної власності та всього особистого, типу: житла, листів, розмов, повідомлень. Не припустимими є переслідування за будь-якою ознакою. Цензура повинна зникнути, окрім сфер воєнної та державної таємниці. Свобода слова та інформації також мають бути надані у повному об'ємі із відкритістю статистики, гласності державних органів, неприпустимістю переслідувань журналістів, дозволом випускати свої друковані органи, дозволом діяти громадським організаціям та об'єднанням. Все це у межах Конституції. Має відбутися поділ на три гілки влади, а вибори здійснюватися на таємній, альтернативній, загальній, рівній основі. Також, Рух закликає до створення громадянського суспільства [47, с. 654, с. 656, с. 658]. Останнє вважалось, його членам особливо важливе, адже вони і творили уособлення цього суспільства: НРУ [71, с. 319]. Ця складова виглядає дуже виразною і відповідає головним концепціям «Заходу».

Система і антикомунізм: «Правильний Ленін і неправильний Сталін». Перехідна ланка між партією і народом. Друг системи — ворог системи. Як і в УГС, НРУ продовжив лінію про хорошого Леніна, який створив нормальні умови для забезпечення державності та національно-культурного розвитку, а потім прийшов Сталін і через нього та Брежнєва відбулися грубі порушення [45, с. 100-

102]. На наш погляд це як і з УГС, або наслідок браку правдивих знань про діяльність Леніна через тоталітарну комуністичну пропаганду і стирання істини, або дипломатичний трюк для зменшення майбутнього градусу напруги з комуністами і залучення на свій бік більшого числа прихильників, які також зростали в цьому суспільстві і також були зв'язані пропагандою. Для пом'якшення критики з боку комуністів, Рух заявив про намір співпрацювати з партійними органами, діє в рамках Конституції, і сам по собі являється новим блоком партійних та безпартійних [47, с. 655].

Ну і на кінець: саме тому з'явилася приставка «за перебудову». Звичайно, перші два пункти цілком логічні. Адже, будучи реформаторською і мирною організацією ти не можеш узагалі не співпрацювати із владою. А по-друге: СРСР така країна, що тут і діяти в межах Конституції уже небезпечно і загрозово, не кажучи вже про вихід за її межі. Але третій пункт справді виглядає анахронізмом [63, с. 20]. Навіщо взагалі нового блоку, коли є старий? Тим більше, що в комуністичній партії і самій зароджується демократична платформа.

Цілком логічно, чому Рух всіляко заперечував, що прагне стати партією і обмежив свою роль посередником між народом і комуністами. Однак, вони повинні були розуміти, що у межах тоталітарного суспільства для такого арбітра просто не знайдеться місця, а у демократії місця не знайдеться уже комуністам. З іншого боку, в програмі опущена теза про керівну роль КПРС, містяться пункти, які опонують партапарату у його позиції [88, с. 454]: 1. НРУ висуває або підтримує кандидатів у виборчих кампаніях, і може домагатися відкликання посадовців. 2. Пропонує проєкти нових законів і скасування старих. Навряд загроза від цих двох пунктів сприймалася комуністами чимось більшим, ніж волянням у лісі, однак, для них навіть крик у пустелі був би неадекватним. 3. Збирання громадської думки, публікація результатів, пропозиції провести референдум. Все ще те, від результатів чого можна відмахнутися як від набридливої мухи. Хоча, уже із потенціалом до знаходження нових прихильників і переростання у щось більше. 4. Організація диспутів, конференцій, лекцій, бесід, комісій. 5. Видання різних видів друкованої

продукції. Ось ці два пункти справді небезпечні, так як потенційно б'ють по комуністичній ідеології, пропаганді, членах КПУ і КПРС та ще й у масовій формі. Проте, знову ж таки, небезпека умовна, бо ці плани впираються у кількість прихильників і гроші. Ну і звичайно, негативним для компартії є положення про потребу ліквідації такого виду чиновників як номенклатура із їхніми привілеями і формування влади на професійній основі[47, с. 663-664]. А уже на Другому з'їзді відпала приставка «за перебудову», партія згадується тільки в негативному ключі і термін УРСР зустрічається лише 4 рази, у порівнянні із 46 разами у першій програмі [63, с. 99].

Економіка: Лівий капіталізм. Самостійницька народна економіка. Інтенсивний шлях. Економічна концепція НРУ поєднує лівий варіант капіталізму і комуністичні елементи, яку А. Русначенко назвав соціалістичною [79, с. 264]. У 1988 році УГС підібрали мертвонароджену комуністами ідею госпрозрахунку, тепер уже НРУ перехопила цю ініціативу в УГС, але в значно повнішій формі додавши до неї ще й міста та регіони, що безумовно є комунізмом. Однак, з іншого боку проголошувалася рівність всіх форм власності, в тому числі і приватної, що навряд відповідає доктрині соціалістичної економіки. Більше того, думка про те, що тут більше саме лівого капіталізму доводить і тези про боротьбу з відомчими монополіями, виступає не за контрольований, а за дуже регульований ринок, бореться за право компаній об'єднуватися навіть з іноземними компаніями, і відкидає протекціоналізм, який до слова більше націоналістичний елемент економіки. У резолюції значиться, що це «рух до регульованого конкурентного ринку» [43, с. 98].

Ця концепція має суттєві недоліки і з економічної точки зору є поганою і гіршою за те, що пропонували УГС, але точно значно кращою, ніж комуністична модель. Другою складовою є самостійність як окремих компаній, так і всього комплексу на території України із можливою передачею частини у розпорядження СРСР із записом у новому союзному договорі. Також, НРУ виступає, щоб майже всі аспекти внутрішньоекономічної політики залишалися за Україною. Майже всі ресурси і майно, яке перебувають на території України

є власністю нашого народу. Кожен селянин має сам вирішити, чи працювати йому на власній землі із правом спадкової власності, чи у колгоспі. Цей пункт по-суті означав знищення колгоспно-раднаргоспної системи, що є позитивним моментом. І нарешті, має відбутися перехід до екологічно чистих, науковомістких галузей економіки, які забезпечують ріст рівня життя із пріоритетом на машинобудування [47, с. 660-662]. Цілком вдалий вибір. А уже в пізніших документах можна помітити, що НРУ є прихильником приватизації та власної валюти [55, с. 684].

Екологія: «Зелена повісточка». Відкритість екології. Суверенна екологія. До першої риси належать: припинення будівництва нових енергоблоків на АЕС, виведення з експлуатації ЧАЕС, перехід на альтернативні види енергії, припинення спорудження шкідливих виробництв у місцях з високим рівнем населення і промисловим перенасиченням, екологізація сільського господарства, допомога з реабілітації здоров'я населення, яке постраждало від вибуху на ЧАЕС, впровадження уроків про екологію у школі, міжфакультських кафедр із цього ж у вузах і збільшення рівня культури населення. Цілком поміркована програма. Нагадує тогочасних «Західних зелених», за винятком хіба частини про АЕС, але тут специфіка через вибух на Чорнобилі. Що повністю нормально і навіть позбавлено радикальної вимоги УГС ліквідувати всі атомні станції. До іншої риси належить зняття секретності і відкритість екологічної інформації, дослідження та моніторинг екологічної ситуації. І останнє пов'язане з громадськими обговореннями щодо будівництва металургійних, хімічних, енергетичних підприємств і гідроспоруд. Проте, цього разу, на відміну від УГС, НРУ зробили акцент також на професійній експертизі [47, с. 665]. Це суттєво зменшує шанс, що рішення прийматиметься некомпетентним зібранням людей, які не мають на руках об'єктивної інформації. Риса «Суверенна екологія» означає позицію про те, що саме республіка має розробляти законодавство у даній сфері [42, с. 95].

Армія: Пацифізм. Суверенна армія. Добровільна контрактна армія. Загалом, НРУ, як і УГС та УРП мають дуже схожі армійські концепції та бачення,

вони відмолися від надзвичайно романтичної і нереалістичної ідеї УГГ ліквідувати всі армії, але роблять наголос на контрактній, добровольчій, департизованій армії. У документах наводиться статистика, що на території України знаходяться 1,2 млн. військових, при чому серед рядових 70% це не українці, а серед командного складу таких майже 100%. За офіційними даними утримання такого контингенту обходиться в 31 млрд. карбованців на рік, а за незалежними у 90 млрд. на рік. Сума астрономічна і зважаючи на неефективність радянської армії, за значно менші гроші можна було б зробити її кращою, а залишки відправити в інші сфери [57, с. 700-701]. Крім, того для українського народу немає нічого важливішого, ніж злагода і мир [28, с. 116]. Тому Рух виступає за виведення з нашої території зброї масового знищення та її носіїв, військових частин, які заточені на наступ, конверсію ВПК, за заборону введення в Україну без дозволу Верховної Ради України військ СРСР, за відновлення республіканських формувань підзвітних тільки ВРУ, за скасування призову, проти відправки українських військових на каральні операції в інші республіки та країни, створення служби безпеки України із виведенням з нашої території КДБ і МВС [41, с. 115-116]. Це написано у резолюції до першої програми. Прихильність до передачі ядерної зброї, за яку нині так часто критикують політичні сили початку 1990-х рр. видні тільки із позиції сьогодення. Варто розуміти, що Рух, як і інші політичні сили не вважали війну реальним сценарієм, а мислили скоріше ідеалістичними і миролюбними категоріями.

Уже в 1991 році концепція була підкоригована і доповнена. Зокрема, тут уже йшлося про створення незалежної Української армії. Процес становлення складався із двох етапів. На першому створювалася комісія із внутрішньої та зовнішньої безпеки, яка повинна була б розробити законодавчу базу. Відроджується міністерство або комісаріат оборони України з відповідним міністром, що призначається ВРУ за пропозицією президента України, так само як і деякі інші офіцерські кадри. Міністерство здійснює контроль військової сфери в Україні. Номенклатура має бути знята. Офіцери, які є громадянами України і хочуть служити в Україні мають бути переведені сюди. На другому

етапі передбачено, що армія має складатися на добровільній і контрактній основі, бути департизованою, солдати і офіцери мають бути забезпечені житлом із зарплатами не меншими від середнього робітника, офіцери готуються в училищах на території України. Останнє справді важливе з огляду на бажання гарантувати вірність офіцерів Україні, та відірватися від радянської армії, уособленням чого була і є Москва. Із негативного це встановлення витрат на армію у 2% ВВП, що вважається доволі низьким і за що критикуються деякі європейські країни [57, с. 702-703].

Соціальна політика: рівноправність. Соціальний захист. Високоморальна держава, суспільство, людина. Здоровий спосіб життя. У плані соціальної справедливості НРУ близький до УРП. Він також робить акцент на ідеї рівних можливостей додаючи тезу про вибір місця проживання і роботи. Також, виступає за визначення і впровадження об'єктивного прожиткового мінімуму, допомоги малозабезпеченим, пенсіонерам, багатодітним. Тут відрізняються наступні ідеї: 1. Компенсації інфляції, яка є дивною і зовсім не ринковою, адже в розвинених країнах вона і існує для того, щоб люди тратили гроші і вкладали їх тим самим стимулюючи економіку більшою частиною коштів. 2. Недобровільні безробітні мають отримати соціальний захист і допомогу в пошуці роботи відповідно до кваліфікації. Це соціал-демократична модель держав, які називаються соціальними. Не кожному підходить, тож треба бути обережним у її впровадженні. 3. Відновлення відповідального ставлення до праці. 4. Посилення уваги і ширшого включення в життя суспільства інвалідів, старих, дітей, хворих. Як не подивися світле, гуманістичне прагнення, яке може принести багато вигод самим людям і суспільству. 5. Однакова відповідальність обох батьків за виховання дітей. Цілком правильно та справедливо. Віддільно йде ще один аспект. Зважаючи, що Україна має перше місце по рівню алкоголізму і наркоманії зі всіх республік СРСР, потрібно всіляко намагатися викорінювати ці недуги [47, с. 663-664, с. 671].

Культура, освіта, наука: культурне націоцентричне і високоморальне відродження. Родинні цінності. Відродження та гуманізація науки. Національна

і технологічна освіта. У цьому плані НРУ також близький до УРП. Проте програма є конкретизованіша і розширеніша. До першої риси входить те, що Рух відзначає національні дати та свята, доглядає за пам'ятками історично-культурного значення, надання великого значення мові: «Національна мова – першооснова, першоджерело культури, фундамент національного буття народу, загальнолюдська цінність» [Додаток Е]. До російськомовних українців ставлення не як до зрадників, а як до жертв русифікації [25, с. 112]. Разом з тим, українська культура має збагачуватися досягненнями інших народів. Дещо небезпечна теза в умовах засилля російської культури та мови. Цікавим і унікальним є пункт про забезпечення національно-культурної автономії українців у інших республіках. Смілива і дуже правильна теза зважаючи на шалений російський шовінізм у самій Україні не кажучи вже про інші республіки. Суспільство, держава і громадяни будують своє сприйняття на загальнолюдських, високоморальних, шляхетських та гуманістичних нормах. До другого пункту належить: 1. Виховання дітей суспільно корисна справа тому має бути оплачувана. Цікава і дивна думка, з якою не можна погодитися, але яку і не можна повністю відкинути. 2. Сім'я є важливою соціальною та біологічною одиницею суспільства. 3. Однакова відповідальність обох батьків за виховання дітей. Цілком правильно та справедливо. У науці має відбутися відродження правдивої історії України, етнопедагогіки. Вузи стануть автономними, зросте студентське і викладацьке самоврядування. Наука має пройти гуманізацію і стати складовою національною культури. В освіті Рух бере на себе ініціативу відкрити недільні школи та курси, навчання на яких здійснюватиметься українською і вивчатиметься історія української культури. Школи повинні бути національними та комп'ютеризованими [47, с. 668-670].

Релігія: віротерпимість. Поділ релігійної і світської влади. Рух підтримував право сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію і вести релігійну або атеїстичну пропаганду. В теорії воно мало би бути позитивним, але з позиції сьогодення виливається у агресивну атеїстичну пропаганду, сповнену ненависті і нетерпимості на віруючих людей і всього, що позитивно трактується

християнством. Хоча, звичайно ж, це не вина Руху. Також НРУ боровся за те, щоб церква вийшла з-під управління СРСР і була припинена державна атеїстична пропаганда. Релігійні споруди, які були насильно перетворені в музеї, робочі приміщення та інші подібні речі, повинні були повернутися церкві, так само як і викрадене та вивезене майно церкви. Звичайно ж, це могло стосуватися тільки тої частини, яка залишилася придатною для використання і не була продана в інші держави чи знищена. Церквам мало бути дозволено вести благодійну діяльність і РПЦ повинна була задовольнити вимоги своїх прихожан і вести служби українською мовою. Останнє навряд вийшло б, так як керівництво цієї псевдорелігійної установи у Москві було таким же псевдовіруючим і виконувало ціль русифікації населення [47, с. 671-672].

Питання нацменшин: національно-культурна автономія. Протатарськість. Виходячи із ситуації, коли потрібно було робити все, щоб комуністи не натравили нац. меншини на український рух і з власних ідеологічних переконань, НРУ поділяв погляди УГС та УРП у даній сфері. Окрім того, між українськими і єврейськими дисидентами ще ГУЛАГу зародився певний альянс проти СРСР, хоча це не відповідало настроям більшості євреїв. Він також декларував тези про рівноправ'я, про створення національно-культурних автономій, захист їх мов, прав та інтересів [47, с. 654, с. 666; 77, с. 93]. Закликав українців проявляти максимальну розважливість у питанні нацменшин, простягати руку допомоги євреям і ставити на захист їх мови, культури, гідності, науки, права на власні освітні та культурні центри від проявів антисемітизму [49, с. 113-114]. Що ж до кримських татар, то тут також, були аналогічні заклики надати їм автономію і допомогти у відродженні культури та освіти та навіть державності [44, с. 114]. Хоча під останнім, мабуть все ж малася на увазі, державність у межах автономії.

Міжнародне питання: фаворит діаспори. Торгівля і дипломатія. Дане питання було явно недопрацьованим у програмі і торкалося більш загальних понять таких як включеність в загальну систему, місце в торгівлі і так далі. Мабуть, єдине це перенесена ідея ще з УГГ про самостійні дипломатичні зв'язки

України з іншими країнами, плюс сюди додали ще заснування в цих країнах дипломатичних представництв. Думаю, це знову ж пов'язане із бажанням не бути знищеними партійною номенклатурою і бажанням багатьох його членів залишитися в оновленому СРСР. Це видно із інших сфер, наприклад: економіки, де зовнішню торгівлю не включили до переліку того, що має стати суверенним. Також в Руху були чудові стосунки з діаспорою і як пише Сергій Плохій на прикладі США: там українці підтримували саме цю організацію [77, с. 90].

Співпраця опозиції: НРУ мав такий же курс на співпрацю і об'єднання з іншими політичними силами як і УРП і УГС. У програмі сказано, що запобігти катастрофи можна тільки разом, не дивлячись на вік, національність, партійну приналежність, соціальний статус чи релігійну приналежність [47, с. 653]. Більше того, варто нагадати, що і сам Рух був творінням і компромісом багатьох організацій тому на його установчій конференції були присутні різні сили: Товариство Лева, асоціація «Зелений світ», Етнографічне товариство, «Меморіал», Товариство української мови, Спілка письменників, архітекторів, художників України і багато інших [769, с. 442].

Отже, підбиваючи підсумки можна виділити такі риси політичної програми НРУ:

1. Ідеологія націонал-демократизму: прихований націоналізм. Федерація – Незалежність. Громадський нагляд. Гуманно-моральний демократизм.
2. Побудова системи і антикомунізм: «правильний Ленін і неправильний Сталін». Перехідна ланка між партією і народом. Друг системи – ворог системи.
3. Економіка: лівий капіталізм. Самостійницька народна економіка. Інтенсивний шлях.
4. Екологія: «зелена повісточка». Відкритість екології. Суверенна екологія.
5. Релігія: віротерпимість. Поділ релігійної і світської влади.

6. Культура, наука, освіта: культурне націоцентричне і високоморальне відродження. Родинні цінності. Відродження та гуманізація науки. Національна і технологічна освіта.

7. Питання нацменшин: національно-культурна автономія. Протатарськість.

8. Міжнародне питання: фаворит діаспори. Торгівля і дипломатія.

9. Армія: пацифізм. Суверенна армія. Добровільна контрактна армія.

10. Соціальна політика: рівноправність. Соціальний захист. Високоморальна держава, суспільство, людина. Здоровий спосіб життя.

11. Співпраця опозиції.

Тяглість та схожість із програмами УГС і УРП прослідковується у багатьох блоках і рисах повністю або частково. Ідентичними є наступні блоки: питання нацменшин, співпраця опозиції. Дуже схожими: релігія. Армійське питання також, тільки тут Рух розкрив його значно сильніше і конкретніше, при чому все ж більше схожостей у нього з УРП. Міжнародне питання — навпаки. Соціальна політика також дуже схожа із програмою УРП, як і культура, наука, освіта. Екологія, економіка та ідеологія націонал-демократизму має спільну основу в НРУ, УГС та УРП. Побудова системи і антикомунізм у Руху доволі різняться від програми УГС та УРП.

РОЗДІЛ 2. ФАКУЛЬТАТИВИ З ІСТОРІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВА: ЦІЛІ, ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті 15 пункту 2 «Закону про освіту» міститься позиція про те, що за рішенням ЗЗСО можуть включатися інші освітні складові [4]. Ця теза стосується в тому числі і факультативів. Причому, заклад освіти вводить їх самостійно, виходячи у першу чергу із потреб учнів, матеріально-технічного забезпечення, кадрових можливостей [73, с. 12]. У базовій школі факультативи мають обиратися відповідно до того як учні усвідомлюють напрям власного профільного навчання, а у профільній школі відбувається спрямування уже на обрання учнем майбутньої професії [76, с. 42].

То що ж це взагалі таке? Якщо послуговуватися латинською мовою, то це слово означає «можливість, здатність», а уже з французької — обов'язковий. Отже, це курс, навчальний предмет, який здобувачі професійно-технічних і середніх освітніх закладів з метою розширення та поглиблення прикладних та наукових знань за власним бажанням [84, с. 20]. І як зазначає Олександр Ляшенко, модуль факультативів містить у собі перелік вибіркового складових, курсів самоосвіти, індивідуальних консультацій, тощо у галузі освіти, які кожен учень обирає згідно власних уподобань [73, с. 14].

Загалом, частина принципів, яка стосується позакласної та позаурочної роботи, підходить і для факультативних занять:

1. Принцип добровільності стосується того, що учні мають право самі вирішувати які форми позаурочної роботи їм варто відвідувати для реалізації власних захоплень та інтересів. Цілком логічно, це і для факультативів, адже він не передбачений у системі освіти як обов'язковий компонент.

2. Принцип особистого орієнтування означає по-суті особистісно-орієнтований підхід. Тобто, при реалізації факультативу, так само як і в позакласній та позаурочній формі, потрібно враховувати вікові особливості дітей, їх вміння, можливості, спроможності, знання, потреби, індивідуальні

нахили. Це може забезпечуватися через більшу гнучкість факультативу у порівнянні зі звичайним заняттям, яке уже наперед передбачено міністерством і є обмеженим певною темою, яка стосується всіх шкіл. Факультатив, натомість, обирає школа і тому виходить краще врахувати географічні, регіональні, індивідуальні особливості учнів, краще пристосувати під їх рівень знань, зацікавлення, потреби, відповідно до ментального середовища.

3. Принцип системності, притаманний і звичайному заняттю. Сюди включається взаємозв'язок методів, форм, видів, які використовуються в ході позакласного та позаурочного заняття, в тому числі включаючи і факультатив [72, с. 8].

Однак, організовуючи даний вид, потрібно розуміти, те, що можна зіштовхнутися із суттєвими стримуючими факторами:

1. Відсутність інтересу в учнів та вчителів до даного дійства. Можна сказати, що якщо вчитель цікавий і може знайти до дитини підхід, то ця проблема нівелюється. Однак, варто розуміти, що у нашій країні абсолютна більшість вчителів не відповідає цьому критерію. Тому фактор залишається актуальним.

2. Нестача необхідної матеріально-технічної бази. Володимир Миколайович Костюк у даному пункті згадує тільки навчальну літературу і підручники. Що також важливо. Адже, яким би поганими не були наші підручники з основних предметів, вони принаймні є і можуть допомагати в першу чергу учневі, у другу чергу вчителю в роботі. Що ж до навчальної літератури, то зараз це уже легше вирішується завдяки насиченості мережі інтернет. Що досі є проблемою в галузях історії та правознавства, то це відсутність у вільному доступі і в бібліотечних фондах школи багатьох джерел, а також наявне слабе забезпечення вчителя специфічними матеріалами і об'єктами старовини, які чудово можуть бути використані для наочності.

3. Ще одною стороною питання є збільшення навантаження на учнів. Варто почати з того, що у нас і основна програма доволі складна за умови, що здійснюється відповідно до норм, тому додаткові заняття можуть спричиняти до виснаження. У принципі це нівелюється тим, якщо факультатив підібраний

справді відповідно до нахилів та можливостей учнів і приносити їм задоволення. Але треба розуміти, що більшість шкіл в Україні такі маленькі, крім того відбувається шалений і постійний спад населення, рівня народжуваності, масового виїзду за кордон у зв'язку з повномасштабною війною, що часто призводить до того, що якщо у школі і є факультатив, то він всього один і тому чисто технічно не може відповідати інтересам і нахилам усіх учнів і часто навіть їх частини. Крім того, підливає масло у вогонь і міністерство освіти, яке визначає, що таке навантаження учнів повинне бути не менше 10–15% [73, с. 13]. Ще одним недоліком виступає і збільшення навантаження на вчителя, який ітак обділений часом.

4. Формалізація факультативних занять у зв'язку з відсутністю спеціальних підручників та посібників та невідповідністю вчителів. У наш час перша частина проблеми ще актуальна і болюча, однак, пом'якшена завдяки мережі інтернет. Значно гіршими є справа з підготовкою вчителів. З одного боку, цілком логічно сказати, що факультатив по-суті є трохи розширеною частинкою взятою із основного предмету вчителя. З цим можна погодитися. Однак, як ми вже писали: більшість наших вчителів не можна назвати майстрами своєї справи, часто вони заледве тягнуть і власний основний предмет, а мотивація розширення власних знань, педагогічних методів та прийомів відсутня з низки різних причин, головною серед яких ми вважаємо низьку зарплатню і оплачування факультативних годин на рівні основних, які що там, що там здаються мізером. Звідси і виходить, що вчитель максимум прочитає і проговорить необхідний матеріал для того, щоб якнайшвидше збутися, що і призводить до формалізму, нецікавості для учнів. Однак, це якраз не проблема факультативів, а радше пов'язано з браком мотивації у зв'язку із низькими грошовими виплатами за таку діяльністю, ну і звичайно тому, що в системі освіти працює повно некомпетентних людей, яким просто не підходить вчительська професія. І тому можна частково не погодитися із Володимиром Миколайовичем.

А от серед завдань допрофільного і факультативного навчання у гуманітарній галузі він виділяє наступні:

1. Розвиток інтересу до історії, в конкретності до історії України.
2. Розвиток учнями власних нахилів та здібностей, збагачення пам'яті й розуму сучасними способами оперування знаннями.
3. Формування творчого, критичного самостійного мислення кожного учня. Виховання і розвиток моральних цінностей.
4. Виховання людини, яка буде всебічно розвиненою у контексті сучасного світу зі сформованим почуттям цікавості, національної гідності та толерантним ставленням до інших народів.
5. Виховання цілісного світогляду, знаходження власного сенсу життя.
6. Розвиток в учнів уміння вільно формувати та висловлювати думки, аргументувати їх.
7. Виховувати вміння пов'язані із комунікативною компетентністю.
8. Розвивати в учнях уміння рефлексії, самоаналізу, самоконтролю.
9. Виховання емоційної складової учнів та вміння набувати ними чуттєвий досвід [70, с. 4–9].

Мабуть, логічно буде сюди прив'язати ще декілька пунктів пов'язаних із історією та правознавством особисто від нас:

10. Встановлення міцних зв'язків між практикою та теорією відповідно до діяльнісного підходу.
11. Сприяння у вихованні дорослого, зрілого громадянина, із активною політичною позицією.
12. Розвиток знання юриспруденції і розвиток умінь, які допоможуть людині у ситуаціях пов'язаних із законом.
13. Сприянням факультативом учню у кращому розумінні ним його майбутньої професії, сприяти його самореалізації.
14. Розвивати економічну та фінансову грамотність учня.

Переходячи до теми безпосередньо програм факультативів з історії і правознавство, потрібно сказати, що їх кількість була доволі значною, але на даний час залишаються в ужитку не так і багато або принаймні ще були такими станом на 2016 рік [Додаток Є]. Загалом, у листі МОН за весь час існувало

23 факультативні програми з історії починаючи з 2010 року, серед яких 17 було недійсними уже на 2016 рік, а ще у трьох за рік мав сплисти термін дії грифа, тобто дійсними залишалися всього 3 програми. У той же час із правознавства існувало 19 програм починаючи із 2010 року і 15 із них уже на 2016 рік були не дійсними, тобто лише 4 продовжувалися. Серед авторів або укладачів можна виділити з історії: Гирича І., Малієнко Ю., Власов В., Приходько А., Чубракова Т., Мацейків Т., Василюк Ю., Островський В., Буднік Н., Бученко Л., Кривицька Г., Жураківський В., Українець О., Вишнівська В., Космірак В., Лівун Н., Загребельна С., Нікітіна І., Щупак І. Я., Луньов С.М., Василенко І.Є., Кривоший О.П., Баханова К., Гриневич Л., Бажан О.Г., Степанова Н.М., Ціпко А., Бойко Т., Бойко С., Газінова О., Майорський В.В., Козицький А., Маркова С., Лапчинська Н., Морочко В., Стасюк О., Сергійчук В.; з правознавства: Ремех Т., Поліщук А., Цирульник Л., Войтенко О., Вербицька П., Мисан В., Костюк І., Пометун О., Ладиченко Т., Бакка Т., Марголіна Л., Куцакова О., Галенко М., Євтушенко Р., Левчишина О., Левицький В., Способ В., Дичковська Г., Комарова П.Г., Гращенкова І.О., Сігітов А.І., Круглашов А.М., Майорський В.В., Дністрянська Н.В., Криницька Н.В., Павловська-Кравчук В.А., Муза О.В., Ратушняк С.В. Кількість програм факультативів з історії, які читалися і читаються в 11 класі дорівнює 14, у 10 класі – 10, у 9 класі – 4, у 8 класі – 6, у 7 класі – 2, у 6 класі – 2, у 5 класі – 1. Кількість програм факультативів з правознавства, які читалися і читаються в 11 класі дорівнює 7, у 10 класі – 10, у 9 класі – 2, у 8 класі – відсутні, у 7 класі – 2, у 6 класі – 1, у 5 класі – 1 [12].

Доволі новою є програма «Досліджуємо історію України від ХХ – початку ХХІ століття» за авторства Соловарь Валентини Андріївни, яка розмістила даний матеріал у вільному доступі у жовтні 2018 року. Даний курс викладається у 10–11 класах і триває 40 годин. Головною метою значиться формування предметних і міжпредметних історичних компетентностей, що досягається під час пізнання, творення, інтерпретації, оцінювання історії і підготовки учнів до ЗНО. Програма складається з тринадцяти розділів: два присвячені нашим землям, які перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій у 1900–1914 роках. На першу

відводиться 3 години, на другу 2. Далі ще 3 години присвячені вивченню Першої світової війни. 7 годин відводиться для висвітлення двох тем Української революції. На встановлення комуністичного режиму ще 4 години. Другій світовій війні також 4 години. Повоєнні роки і деєталінізація передбачені програмою в розмірі по дві години. «Перебудові» відведено 3 години і сюди ж можна додати тему з відновлення нашої незалежності, на яку також передбачено 3 години. І темі самої незалежності 7 годин у межах двох тем.

Відповідно до результатів діяльності учень по завершенні повинен вміти і знати:

1. Відповідні дати.
2. Відповідні персоналії.
3. Значення термінів та понять і вміти їх використовувати у відповідному історичному контексті.
4. Вміти працювати, інтерпретувати та аналізувати джерела, які відносяться до теми.
5. Вміти групувати і встановлювати дати відповідно до процесів, явищ, подій.
6. Вміти співвідносити історичні факти та дати з періодами, процесами, явищами.
7. Вміти визначати послідовність явищ, подій.
8. Вміти характеризувати особливості соціального та економічного розвитку і український національно-визвольний рух.
9. Вміти характеризувати соціально-економічні і політичні тенденції
10. Вміти характеризувати плани ворогуючих держав.
11. Вміти визначати причини та наслідки.
12. Вміти характеризувати діяльність, зовнішню та внутрішню політику.
13. Вміти пояснювати історичне значення.
14. Вміти працювати з історичними картами.
15. Вміти візуально розпізнавати певні історико-культурні пам'ятки та характеризувати їх [14].

Загалом, програма майже повністю повторює основні теми підручника в близькій погодинній кількості. Результати також типові. Думаю, що воно чудово спрацює у тих школах, де історична освіта справді чудова і факультатив відіграє роль поглиблення і такої собі актуалізації. Але ж у абсолютній більшості випадків даний факультет просто стане дублюванням основного заняття з історії або продовженням того, що не встигли. Тай кращим, на мою думку, було би звуження періоду, який розглядається, або збільшення кількості годин.

Інша історична програма з історії України XX століття розроблена спільними зусиллями Олега Бажана і Валерія Островського 2018 року під назвою «Український спротив другої половини XX століття» та розрахована 35 годин. Але, що цікаво: останній пункт доволі адаптивний і може становити у мінімальній кількості 17 годин, а у максимальній кількості навіть 70 годин. Метою даного курсу є доповнення знань учнів про період 1950-х–1980-х років стосовно спротиву комуністичному режимові, а також розвивати відповідні предметні та ключові навички та вміння, виховувати всесторонньо розвинену людину, свідомого патріота та громадянина із сильними демократичними поглядами. Серед завдань виділяються наступні:

1. Поглиблювати інтерес до історії як до навчального предмету і науки; накопичувати знання про основні поняття, події, історично- географічні об'єкти, персоналії, історично-культурні пам'ятки, історичні джерела, які мають відношення до означеної теми.

2. Розвивати предметні та ключові навички і уміння: вміння орієнтування в історичному просторі та часі, використання термінів в писемному чи усному мовленні, характеризування історично-культурних пам'яток, постатей, вміння працювати з історичним джерелом, вміння проводити причинно-наслідкові зв'язки, вміння порівнювати та зіставляти, вміння роздумування із застосуванням критичного та логічного мислення, вміння вирішувати (творчі і практичні) поставлені завдання або проблеми.

3. Виховувати в учневі та плекати у ньому якості, які повинні бути притаманними всесторонньо розвиненій особистості, виховувати патріота та

громадянина, якому притаманні: вміння співчувати, відчувати власну гідність, активна позиція, усвідомлення загальнолюдських цінностей і необхідності захисту національних пріоритетів, шанобливе відношення до надбань предків, бажання дізнаватися минуле й бути готовим відповідати на виклики майбутнього.

Результати навчання прописані відповідно до компетентнісного підходу. Кожен урок містить у собі назву, зміст, список дат, імен та прізвищ, понять, пам'яток, джерел. Побудова програми здійснювалася на основі проблемно-хронологічного підходу, міжпредметності, зовнішньої та внутрішньої інтеграції. Факультатив містить в собі також елементи філософії, правознавства, економіки, української мови та літератури, образотворчості, географії та музики.

Перша тема присвячена українському спротиву у означений період загалом. Друга і третя стосується хронології та поняттям антирежимного руху. Четверта і п'ята відведена історіографії, джерелам та філософії антирежимного руху. У шостому аналізується історична ретроспектива українських рухів, виступів, протестів. Сьомий присвячений підпільним групам і повстанням у таборах у період середини 50-х років. Восьма та дев'ята тема розповідають про опозиційність і мистецькість шістдесятництва як явища. Десятий розділ стосується підпільним групам починаючи з кінця 50-х і закінчуючи початком еволюційного тоталітаризму. В одинадцятій темі вивчається УНФ та таємні організації 60-х. Дванадцята тема відведена аналізу репресивно-каральної машини стосовно інакодумства. Тринадцятий присвячений репресіям 1960-х рр. А чотирнадцятий уже репресіям саме проти українців. П'ятнадцятий і шістнадцятий мають поетичну назву «Слово як зброя протистояння». Сімнадцятий і вісімнадцятий розповідає про наш самвидав. Дев'ятнадцятий про «Український вісник». Двадцятий і двадцять перший присвячений висвітленню форм опозиційної діяльності 60-х–70-х років. Двадцять другий розділ відведений «Генеральному погрому». Двадцять третій розділ це УГГ. Двадцять четвертий стосується репресій 1977-1981 років. Двадцять п'ятий розділ носить назву «Українське національне пробудження». А двадцять шостий –

присвячений спротиву робітників. Аналогічно ж, двадцять сьомий присвячений також спротиву, але цього разу нацменшин. У двадцять восьмому розділі висвітлюється релігійний спротив. Двадцять дев'ятий демонструє спротив наших політв'язнів. Тридцятий показує українську творчість за ґратами. Тридцять перший присвячений тому, як наша діаспора боролася за захист наших політв'язнів. У тридцять другому розглядається те, яким була міжнародна реакція на спротив українців. І на кінець останні три заняття є підсумковими [1].

Цей факультатив, на відміну від попереднього, концентрується на значно вужчій темі, що додає йому ваги. Чудово прописані мета, завдання, очікувані результати. Теми підібрані професійно із намаганням висвітлити кожную важливу деталь. Це саме поглиблення навчального матеріалу, а не його повторення, що знову ж таки: беззаперечно є плюсом. З одного боку факультатив може показатися занадто складним для більшості українських шкіл, але тут вина самих вчителів. На мою думку, цей вибірковий курс чудово підходить для учнів 11 класу зважаючи на їхні вікові можливості, уміння та навички.

Наступний факультатив для 11 класу з історії створений 2015 року. Серед авторів-укладачів значаться Сергій Миколайович Луньов і Василенко Ірина Євгенівна. Курс носить назву «Становлення української державності».

Мета курсу:

1. Розвивати зацікавленість учнів рисами процесів становлення держави Україна спираючись на огляд її історичного розвитку, усвідомити головні етапи боротьби нашого народу до незалежності;
2. Виховувати високі гуманні та моральні цінності, національну та етнічну самосвідомість українськості, патріотизм;
3. Розвивати рівень усвідомленості учнями державотворчих процесів в Україні, а також визнання ними ідеї духовної об'єднаності населення регіонів України в контексті багатонаціонального суспільства, спільності наших культурних надбань та майбутнього;
4. Виховувати в учневі гордість за нашу державу Україну, любов до неї, почуття патріотизму та громадянської відповідальності за захист та стан

Батьківщини, розуміння важливості забезпечення її незалежності, недоторканності, територіальної цілісності;

5. Сприяти утвердженню любові до нашого народу за допомогою минулого та сьогодення, яке пробуджує національну гідність українця, повагу та любов до України.

Завдання курсу:

1. Відповідно до наукових досліджень, які проводяться стосовно різних сфер розвитку України забезпечити учнів знаннями про те, як відбувалося становлення нашої держави в контексті багатонаціонального середовища.

2. Систематизувати та поглибити ті знання учнів, які були ними здобуті в 5–11 класах під час занять з історії;

3. Розвивати та поглиблювати вміння учнів щодо аналізу історичних процесів із послідуочим творенням висновків у заданий період становлення України як держави;

4. Виховати почуття гордості за власну державу, патріотизму, любові до Батьківщини, вірності народові і Україні як державі, готовності до захисту держави, забезпечення її незалежності, недоторканості та територіальної цілісності.

Що ж до очікуваних результатів даного курсу, то вони наступні:

1. Допомога учням у набутті ними досвіду самопізнання, групових та індивідуальних дій, допомога у їх самореалізації, за допомогою яких можливо досягти особистісного, професійного та соціального самовизначення;

2. Розвиток вмінь пов'язаних із формуванням планування своїх дій та умов, прогнозуванням варіантів та результатів, вмінь оцінювати результати власної діяльності;

3. Виховання духовно освіченої, політично незаангажованої, патріотично свідомої молоді, яка здатна нормально функціонувати в умовах багатонаціональному суспільстві.

Даний курс розрахований на 11 клас, містить у собі 35 годин, з розрахунком по 1 годині кожного тижня. Акцент переноситься із

запам'ятовування на опрацювання джерел. Передбачаються творчі, проблемні, проєктні, інтерактивні методи. По розділах перші дві години відводяться вступу і державним символам. Ще сім складають блок державного будівництва у Русі. Вісім годин відводяться темі козацтва. Ще чотири години політичним рухам українців на території Російської та Австро-Угорської імперій. 7 годин стосуються теми УНР, УД Скоропадського, ЗУНР і Карпатській Україні. І ще 6 годин незалежній Україні. Останнє заняття є узагальнюючим [15, с. 4-18].

Курс має той же плюс, що і попередній, адже орієнтований на певну вузьку тему, яка не дублює основний зміст підручника. При грамотному підході вчителя не дублює, бо, мабуть, знайдеться повно тих, хто і цей факультатив спроможний обмежити інформацією з підручника. Дивним виглядає те, що на блок нашої незалежності, яка тягнеться з 1991 року виділили всього 6 годин, а на період української національно-демократичної революції і Карпатську Україну аж сім.

«Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: історія, уроки на майбутнє» є ще одним факультативом у 11 класі, а також, він проводиться і в 10 класі. Курс розроблений у 2017 році Українським науково-дослідним та освітнім центром вивчення голодомору. Програма розрахована на 17–35 годин.

Метою курсу є:

1. Допомогати у учню у формуванні такої особистості, що розуміє та усвідомлює національні та загальнолюдські цінності, керується мораллю, етикою, принципом громадянської відповідальності;
2. Виховання такої свідомості суспільства, яка буде зорієнтована на патріотизм, відчуття приналежності до України, її політичних, культурних та історичних цінностей, на пріоритет демократизму і суспільної єдності;
3. Виховання нетерпимості до порушення прав людини та використання насильства для вирішення суспільних питань, соціальної грамотності для того, щоб могли порозумітися з оточуючими для досягнення важливої суспільної мети.

Автори пропонують здійснення цієї мети за допомогою розвитку історичної свідомості за темою даного курсу.

Що безсумнівно важливо, автори наводять ряд компетентностей, формуванню і розвитку яких допоможе даний факультатив:

1. Можливість спілкуватися українською мовою;
2. Те ж саме стосовно іноземних мов;
3. Математична компетентність;
4. Ті компетентності, які стосуються технологій та природничих наук;
5. Компетентність інформаційно-цифрова;
6. Готовність до навчання протягом усього життя;
7. Компетентність пов'язана з підприємливістю та ініціативністю;
8. Громадянська та соціальна компетентності;
9. Обізнаність та здатність самовиразитися у царині культури;
10. Здорове життя та екологічна грамотність.

Тут виділили методи через які планується розвивати ці компетентності в учнів: бесіда, виступ, дискусія, доповідь, читання іншомовних джерел і адаптованих художніх творів, створення і робота зі статистичними даними у формі таблиць, графіків, діаграм, проведення занять у галереях, музеях, робота з творами мистецтва, творчі, соціальні, екологічні проєкти, моделювання ситуацій, аналіз джерел.

У програмі прописане обов'язкове послуговуванням вчителя діяльнісним підходом, основним методом є аналіз джерел у зв'язці з методами, які в першу чергу стосуються аксіологічної компетентності.

Набір тем можна поділити на два великих блоки. Перший стосується пояснення подій і причин, які привели до трагедії. А друга вже розповідає про сам голодомор, його натхненників, реакцію, стратегії дій людей, наслідки і уроки, які ми можемо винести з даної сторінки історії [3, с. 3-13].

Знову є великим плюсом вузькість теми. Краще концентруватися на чомусь одному і розібрати це детально, ніж розпилятися на все і ні на що. Відчувається високий рівень підготовки. Додатковий плюс за перелік компетентностей, які розвиває факультатив. Теми складені добре з хорошою структурою і виділенням. Тут навіть погані вчителі навряд зможуть

продублювати підручник з історії, особливо у другій частині курсу. Також подобається приділення уваги діяльнісному підходові та емоційній складові теми, через аксіологічний підхід. Більш того, курс добре підійде і класам, у яких учні погано знають історію, адже тема у першу чергу працює з емоціями і навряд зможе лишити багато дітей байдужими.

Наступний факультатив має багато спільного з попереднім, адже також розрахований на 10–11 класи та бере вузьку і трагічну тематику геноциду. «Історія Голокосту. 10–11 клас» за авторства Щупака і Майорського 2024 року.

Мета курсу:

1. Сприяння накопиченню учнями знань з історії України, уявлень про взаємовідносини української нації з іншими націями та розуміння ними ключових моментів історії тих народів, які проживають у нашій державі, в особливості щодо цього курсу — це єврейський народ;

2. Дослідження історії голокосту як складової всесвітньої історії та історії України, розвиток історичного мислення учнями, що включає усвідомлення історичного процесу в його суперечності та різноманітності, а також використання набутих компетентностей та історичних знань;

3. Допомогати учневі у його формуванні історичної пам'яті та національної самосвідомості, розуміння ним важливості історичної освіти для сьогодення, сприяння ствердженню ідей патріотизму, гуманізму, толерантності та демократії, виховання загальнолюдських цінностей, посилення взаєморозуміння одним народом іншого завдяки усвідомленню історичного досвіду.

Програма пропонується реалізовуватися наступними шляхами:

1. За допомогою взаємодії вчителя та учня, із використанням комплексу методичних матеріалів та посібника;

2. Використання спроможностей інтернету, творчих/практичних завдань, проєктної діяльності;

3. Поєднання особистісно орієнтованого, діяльнісного, компетентнісного підходів до організації дослідження суспільства та історії.

Пріоритетними є:

1. Дослідження минулого євреїв в ключі світової історії та історії України;
2. Досягнення очікуваних результатів завдяки поєднанню проєктної, самостійної, індивідуальної, колективної, групової роботи учнів;
3. Усвідомлення принципів суспільства та особливостей його розвитку, загальних процесів, формування та розвиток головних компетентностей, що у свою чергу спрямоване на досягнення результатів у набутті громадянських та історичних знань та умінь послуговуватися ними.

Як і у попередній програмі, тут також виділили компетентності, які допомагає розвивати курс. Більше того, схоже було запозичену одну і ту саму таблицю із переліком 10 компетентностей. Методи у ній такі ж.

Що стосується структура факультативу, то тут передбачено 15 тем, які вивчаються протягом 17–35 уроків із обов'язковим захистом проєктів. Знову ж, за аналогією з минулою програмою, цю можна об'єднати у два умовні блоки. Перший стосується короткого огляду єврейської історії, що займає 7 розділів. Другий блок стосується нацистської пропаганди і голокосту, наслідків та значення на що виділено ще 8 тем. Опісля відбувається захист проєктів [16, с. 4–19].

Загалом, ця програма дуже нагадує попередню. Тут також, говориться про компетентності, також тематика є вузькою націлена на детальне зв'язування передумов, особливостей, причин із поступовим переходом до детального огляду проблеми і послідуєчими наслідками та значенням. Більшість висновків, що стосувалися минулої програми, можуть бути підв'язаними і до цієї. Тема через свою емоційність також може викликати інтерес в учнів, які раніше погано знали історію, погані вчителі не зможуть продублювати підручник з історії на факультативі.

Наступні дві програми з історії, які ми аналізуватимемо присвячені темі козацтва і вивчаються у 8 класі.

Перша так і називається «Історія українського козацтва» за авторства Степанової Наталії Михайлівної і датована 2017 роком. Вона розрахована на 35 годин і містить 15 тем. Метою програми виступає формування у здобувачів освіти системних умінь та навичок, знань із заданої теми. А також виховання рис, які мають бути притаманними національно свідомому і патріотичному громадянину Української держави із міцними демократичними цінностями. Предметом дослідження – це українське козацтво.

Завдання програми:

- Опанування учнями змістом даного курсу, знаннями про рідний край, що означає оволодіння ними комплексу умінь, навичок, знань стосовно нашої минувшини;
- Розвиток у здобувачів освіти історичної, загальнопредметної та загальноосвітньої компетентностей, а також вміння аналізу тенденцій формування козацтва як унікального явища світової культури;
- Формування у здобувачів освіти української національної самосвідомості, універсальних, міцних демократичних цінностей.

На диво, не зважаючи на таку широчінь тематики, розділи складені добре структуровано і багато з них стосуються тих тем, які погано висвітлюються в підручники. Перший блок присвячений причинам та передумовам утворення цього соціального стану, його військовій діяльності і структурі. Другий блок присвячений адміністративній системі, клейнодам та символам, побуту. Третій блок же розповідає про низку отаманів, а також маловідомого Кондотьєра Дмитрашка [10, с. 3-5].

На перший погляд здається, що оскільки тематика дуже широка, то це знову буде дублювання змісту основного навчального предмету, але уже на другий погляд, коли ти бачиш список розділів, думка змінюється. Адже теми, переважно, стосуються того, що в підручнику історії за 8 клас розкриваються у доволі малій кількості. Тому з грамотним підходом до справи, факультет стає корисним. Найбільше впливає у вічі те, що це перша із аналізованих програм, у

якій не має очікуваних результатів або того, що учень повинен вміти. Також, окрім як у меті і завданнях, відсутні згадки умінь, навичок, компетентностей.

Другий факультатив для 8 класу називається «Жінка в історії козацького Запорозжя» авторства Олександра Петровича Кривошия позначена 2014 роком.

Метою даного курсу є формування у здобувачів освіти почуття власної гідності, ідентичності завдяки осмисленню морального та соціального досвіду предків, розумінні культури та історії нашої держави, які були би позбавленими гендерних упереджень.

Щодо завдань, то вони є наступними:

1. Розширити знання здобувачів освіти про українських жінок в добу козаччини;
2. Дослідити та з'ясувати роль та соціальний статус жінок, які вважаються жильцями Дніпровського Низу;
3. Забезпечити розуміння учнями історично-фемінологічних, культурологічних, та гендерних термінів та понять з можливістю оперувати ними;
4. Навчитися давати оцінку подіям та явищам минулого, які пов'язані з історією українського жіноцтва;
5. Розвивати в здобувачів освіти широку цілісність світобачення та етнокультурну ерудованість;
6. Розвивати навички гендерного та історично-фемінологічного аналізу, логічного мислення;
7. Навчити здобувачів освіти послуговуватися інтернетом та джерелами історично-фемінологічної, історичної, гендерної інформації;
8. Виховувати патріотизм на основі гендерного принципу чоловік — жінка та гордості за минувшину нашого народу.

На факультативі вивчається 18 тем, включно зі вступом, на вивчення яких відводиться 20 годин. Програма складається з 4 блоків. Перший стосується повсякденного життя і побуту жінок у дані часи та середньовіччі на Півдні України. Другий розповідає про місце жінок у козацькому соціумі. Третій доволі

скромний всього із двох розділів та присвячений участі жінок у Запорозжжі на момент його створення. І четвертий блок це участь жінок і ставлення до них у Запорозжжі. Останні два розділи присвячені захисту проєктних робіт [6, с. 4, с. 6-8].

В цілому тематика факультативу цікава, так як поширює доволі маловідомі знання і має потенціал збільшити інтерес до історії з боку дівчат. У вічі впадає доволі мала кількість згадок про вміння, навички, а також, доволі бідні результати навчання. Мабуть, цей курс має потенціал, але лише у випадку того, якщо учні добровільно на нього приходять, тому що тут все ж головна апеляція до гендерного аспекту, тому в багатьох хлопців викликатиме байдужість.

Остання історична програма з історії, аналіз якої ми зробимо, стосується одночасно 7–11 класів і опублікована у вільному доступі Сорич Іриною Володимирівною у 2019 році із назвою «Видатні постаті України».

Мета курсу – розвивати в здобувачів освіти основи наукового усвідомлення розвитку історичного процесу та ролі, місця і впливу людини на нього.

Завдання курсу:

- Поглибити знання здобувачів освіти про історичних особистостей, які своїми діями суттєво збагатили нашу культуру і внесли великий внесок у нашу історію;
- Допомогти учневі виховати в собі особистість зі значною силою духу та міцними морально – вольовими якостями;
- Підвищити здатність учнями засвоювати знання з історії, а також покращити їх пізнавальну активність;
- Дослідити значення діяльності виділених осіб;
- Глибше проаналізувати життєві шляхи історичних осіб;
- Покращити вміння учнів складати історичні портрети;
- Дослідити та проаналізувати найвідоміші постаті української історії.
- Вміти характеризувати діяльність виділених осіб.

- Виховувати в здобувачів освіти повагу до визначних осіб нашої історії, та формувати в них патріотизм, любов до Батьківщини, національну самосвідомість завдяки вивченню даного факультативу.

Під час вивчення курсу учні повинні:

1. Знати виділених постатей України і їх вклад у розвиток України.

2. Вміти:

- Вміти розгорнуто характеризувати означених діячів та визначати їхні роль та місце в історії нашого народу;
- Вміння аргументовано висловлювати власне ставлення до певних постатей, даючи оцінку їх плюсам та мінусам;
- Уміти самостійно досліджувати різні історичні джерела та інші історичні документи;
- Вміти здійснювати аналіз історичних джерел відповідно до критичного мислення;
- Уміти зіставляти різні думки про діяльність історичних особистостей;
- Вміти аналізувати й узагальнювати матеріал;
- Володіти вміннями необхідними для того, щоб грамотно брати участь у дискусіях і відповідно до знання джерел могли аргументувати власну позицію;
- Порівнювати, інтерпретувати, аналізувати, узагальнювати та критично оцінювати особисті історичні факти та події на основі отриманих знань та з урахуванням різних точок зору на проблеми;
- Вміти аргументовано відстоювати свою точку зору з того чи іншого питання, спираючись при цьому на історичні факти, виявляти різницю в позиціях, визнавати помилки у міркуваннях, а також прояви упередженості.

3. Розвивати:

- Зацікавленість діяльністю означених історичних осіб;
- Вміння та навички необхідні для здійснення чудової пошукової роботи, та оформлення власних наукових робіт.

Факультатив відбувається паралельно основному предмету, тому відповідно до цього і здійснюється підбір тем для кожного із класів. Тому у 7 класі детальніше вивчаються постаті Русі та Галицько-Волинської держави протягом 17 занять. Ключові постаті 15–18 століть вивчаються у восьмому класі протягом 35 занять. Скільки ж вивчаються діячі 18–19 століть у 9 класі. І знову ж таки по 35 занять у 10 і 11 класі, перша та друга половина XX століття відповідно [2].

В дечому цей факультет схожий на «Досліджуємо історію України від XX – початку XXI ст». Він також охоплює широкий період майже по кожній темі, яка вивчається на основному занятті з історії України. Однак, на відміну, все ж не дублює зміст головного предмету і має більшу претензію на такий курс, який саме поглиблює знання. З плюсів можна також виділити непогане прописування умінь, навичок, компетентностей у очікуваних результатах до кожного із занять та у пункті того, що учень повинен вміти.

Для різноманітності, думаю аналіз факультативних програм із правознавства можна розпочати з іншої сторони, тобто починаючи з 5 класу. Тому починаю з аналізу курсу створеного Майорським В'ячеславом Віталійовичем та Левчишиною Оленою Володимирівною схваленого у 2018 році під назвою «Права дитини», який вивчається у 5 класі і розрахований на 35 годин.

Метою даного курсу є значиться ознайомлення учнів 5 класів із їхніми правами, сприяння тому, щоб вони зрозуміли, які є головні гарантовані Україною закони, що повинні їх захищати, формуванню їх правове розуміння та світогляд, сприяти усвідомленню ними прав і свобод особистості, виховання ціннісних орієнтирів учнів, їх переконань та ідеалів.

Завдання курсу:

- Формування в здобувачів освіти міцної зацікавленості до предметів громадянського та правового напрямку; потреби поважати і не зазіхати на права й свободи інших особистостей; соціальну грамотність пов'язану із взаємодією в колективі, вміння виробляти стратегію поведінки відповідно до обставин життя;

- Ознайомлення здобувачів освіти з правами людини, тобто тими правами, які притаманні цим дітям особисто як базису для їх підготовки до дорослого життя та майбутньої самореалізації;
- Сприяти формуванню громадянської компетентності, духовному збагаченню особистості, всебічному розвитку, розширення знань стосовно правової культури;
- Навчання дітей аналізу літературні ситуацій та ситуації з власного життя з точки зору права;
- Покращення їх вміння захищати себе у правовому плані, а також навички самоаналізу;
- Виховання в здобувачів освіти поваги до права і держави, розуміння ними того, настільки важливо дотримуватися національного та міжнародного законодавства.

Що компетентностей, то тут стоїть аналогічна до програми голодомору та голокосту таблиця із 10 пунктів [Додаток Ж]. Розділи об'єднані у вступ 6 блоків [8, с. 3-9].

Можна сказати, що курс добре структурований. Теми підібрані відповідно до вікових особливостей учнів. Це позначається і на очікуваних результатах, які тут названі орієнтовані напрями діяльності. Вони доволі прості, але направлені на практичний результат. Курс має багато активностей, відповідно до орієнтованих напрямів, що вписується в умови НУШ. Плюсом також є наявність розписаних компетентностей.

Наступний курс стосується 6 класу і є продовженням попереднього, розроблений тими ж авторами і тоді ж затверджений. Він так само триває 35 годин. Називається: «Права людини у вільній країні».

Мета і завдання даного факультативу є ідентичними до мети і завдань попереднього. Тут є та ж сама таблиця із 10 компетентностей. Розділи об'єднані у вступ і 7 розділів. За змістом вони дуже схожі до того, що було у попередній програмі із певними доповненнями і розширеннями [9, с. 3-7, с. 9-14].

Наступний правознавчий курс викладається у 7 класі, рекомендований міністерством у 2020 році, укладений Голубом Н.М і носить назву «Живи за правилами». Він розрахований на 35 годин. Курс задуманий як правоосвітній факультатив і впливатиме на розвиток правової культури та правової свідомості учнів. Основна мета курсу – надати здобувачам освіти знання про норми та правила, які діють у суспільстві, та вміння поводитися в життєвих ситуаціях заважаючи на соціальні та юридичні норми.

Курс «Живи за правилами» спрямований на:

- Ознайомити здобувачів освіти із моделями поведінки відповідно до закону, що допоможе їм усвідомити свою значущу роль у суспільстві загалом і як окремої людини;
- Спонукати здобувачів освіти дотримуватися норм права та моралі;
- Розвивати в учнів уміння поводитися в різних ситуаціях з урахуванням правових норм;
- Навчитися використовувати набуті правові знання для захисту та реалізації власних прав.
- Розвивати основні здібності, включаючи здатність спілкуватися, мислити, співпрацювати, спостерігати та вирішувати проблеми.

Факультатив об'єднаний у 12 розділів сформованих так, щоб стосуватися тільки неповнолітніх і малолітніх [7, с. 4-5].

Потрібно враховувати вікові особливості учнів і розуміти, що під час факультативу мають подаватися лише найбазовіші поняття, які стосуються практичного застосування і вироблення в учнів правомірної поведінки [70, с. 11].

Із плюсів у першу чергу хочеться виділити наявність великої кількості схем і прописаних понять, складена міцна законодавча база, яка не є перенасиченою. Також добре, що факультет дуже зважає на вікові особливості учнів. З мінусів є відсутність очікуваних результатів із прописаними вміннями, навиками, компетентностями до кожного заняття.

Наступний факультатив із правознавства виставлений для 9–11 класів Недільною Анною Леонідівною у 2021 році і поділений на 34 теми. Факультатив називається: «Правила і право в твоєму житті». Даний факультатив має своєю ціллю ознайомити здобувачів освіти з важливою роллю правил і його значення у нашому житті, ознайомити їх з громадянськими правами і обов'язками. Курс передбачає знайомство учнів з найважливішими державними і міжнародними нормативно-правовими документами, які визначають і захищають дитячі права. Теми курсу повинні надати учням початкові знання з галузі наших законів і навчити їх діяти відповідно до правознавчих аспектів у житті, тобто використовувати ці правові знання для того, щоб могли вибрати правомірну поведінку і розуміти факти навколишнього.

Щодо очікуваних результатів, то вони наступні:

- Учень повинен розуміти і вміти пояснити суть правила, причини його виникнення і механізми створення;
- Здобувач освіти має вміти навести приклади і сфери дії конкретних прав;
- Учень, відповідно до аксіологічної компетентності, повинен вміти давати оцінку і власне ставлення до тих чи інших правил, визначати їх роль в нашому житті;
- Могти пояснити такі поняття як: «правопорушення», «право», «права і свободи людини», «юридична відповідальність»;
- Здобувач освіти має бути здатен аналізувати ситуації на наявність правопорушень;
- Учень повинен уміти характеризувати українську Конституцію, з позиції того, що вона є основним законом нашої держави, повинен вміти пояснити зміст її певних положень, висловлює власні думки та аргументувати, чому цей документ є таким важливим.
- Очікуваним результатом стане те, що учень здатен змальовувати види прав і свободу людини, а також створювати приклади.

- Здобувач освіти повинен вміти називати міжнародні документи, які стосуються прав дитини і дорослої людини.
- Учень повинен уміти розтлумачувати чому дитячі права становлять віддільну категорію.
- Здобувач освіти повинен уміти Аналізувати суть певних статей Конвенції ООН про права дитини і Загальної декларації прав людини.
- Учень здатен називати головні права і свободи громадянина та людини.
- Здобувач освіти повинен уміти аналізувати правові ситуації щодо захисту та реалізації прав і свобод.
- Учень повинен уміти створювати у власній уяві та вирішувати правові ситуації, пов'язані з учнівськими правами і обов'язками.
- Здобувач освіти має вміти розповідати хто такі споживачі, створювати приклади порушення прав даної категорії відтворюючи при цьому або власний, або членів родини досвід, пропонує шляхи розв'язання ситуації порушення споживацьких прав.
- Учень повинен уміти створювати в уяві та вирішувати правові ситуації у галузі прав і обов'язків між батьками та дітьми [11, с. 2-4].

Ще одна програма для 9 або 10–11 класів створена Ремех Т. та Комаровою П. із останнім оновленням у 2019 році. Курс розрахований на 17 годин і носить назву «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції».

Метою даного курсу є дати здобувачам освіти головних знань щодо причин, проявів, видів, наслідків корупції у розрізі того, що це є негативне соціально-правове явище. Також, розвивати вміння й навички учнів, які допоможуть їм у спротиві корупції. Забезпечення розвитку правосвідомості здобувачів освіти. Розвивати складові їхнього правознавчого розуміння та антикорупційних способів поведінки. Виховання в учнів ставлення до ролі суспільства, громадян й держави у протидії корупції. Виховання негативного, нетолерантного ставлення до корупції як суспільно-шкідливого явища.

Завдання:

1. Усвідомлення здобувачами освіти того, що корупція є шкідливим явищем як для держави, так і для суспільства, так і для громадянина;
2. Ознайомлення здобувачів освіти із національним та міжнародним досвідом протидії корупції, суттю головних антикорупційних документів, методом запобігання їй;
3. Розвиток антикорупційного світогляду й активної позиції здобувачів освіти у протидії й запобіганні корупції.

Даний факультатив об'єднаний у вступ і 4 блоки. Вимоги до рівня учнів описані доволі коротко. Вони загнані під такі слова як: застосовувати поняття, називати, описувати, пояснювати, розрізняти, наводити приклади, аналізувати, висловлювати власну думку, розповідати, моделювати ситуації [13, с.1-2, с. 5-8].

І останньою аналізованою факультативною програмою з правознавства є дуже коротка за розміром робота Іванюк Інни Володимирівни 2009 року. Вона називається «Навчальна програма факультативних занять з правознавства для учнів 9–11 класів» і складається з 35 уроків.

Завдання:

1. Розширити вивчення правової дисципліни учнями, дати їм можливість поглибити власні знання зважаючи і на фактор практичності;
2. Розвивати вміння послуговуватися джерельною базою права;
3. Розвивати спостережливість, мислення;
4. Виховувати активну життєву позицію;
5. Розвивати навички рішучих та активних учасників правовідносин в системі закономірності і справедливості;
6. Розвивати таланти здобувачів освіти в системі юридичної науки[5, с. 2-3].

Отже, таким чином, нами проаналізовано 8 програм з історії України і 6 програм із правознавства. Потрібно розуміти, що за весь час незалежності таких програм була значна кількість, але абсолютна більшість із них з часом відмерла і втратила рекомендацію від міністерства, решта ж успішно оновлюється і продовжує свою сталу роботу, разом з тим додаються і нові

програми. Менша частина з них, а саме: програма про голокост, голодомор, права людини і права людини у вільній державі напряду прописують компетентності, які формуються відповідно до сучасних стандартів, ще деякі програми про це тільки згадують називаючи загальнолюдські, освітні та історичні, міжпредметні, предметні компетентності, про що говориться у програмах 20–21 століття і козацтва як явища, в інших же це слово може напряду не згадуватися, але з контексту його можна підв'язати. Діяльнісний підхід також згадується тільки стосовно факультативів голодомору і голокосту, а особистісно-орієнтований тільки в останньому. У більшості програм прописані очікувані результати або вимоги до учнів на кожен урок. Акцент у першу чергу йде у більшості програм саме на знання, а вміння і навички обмежені максимум двома або трьома десятками. Правознавчі факультативи добре скомпоновані для вікових особливостей учнів і є доволі простими, історичні ж також можна назвати націленими на вікові особливості, але вони складніші і тому все залежить від рівня знань, умінь, навичок, компетентностей учнів.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ «ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)»

Виходячи з минулого розділу, проаналізувавши 14 програм із факультативів історичних та правознавчих, можна зробити нариси свого власного вибіркового курсу, який у тому числі б стосувався й історичної частини нашої наукової роботи. Отже, логічно, що розроблюваний факультатив має стосуватися теми перебудови. Тому він має називатися так: «Український спротив системі у епоху перебудови». Виходячи з того, що тема нашого факультативу вузька, можна скористатися підходом продемонстрованим курсами з історії Голокосту та Голодомору, у яких початкові теми відводилися не самій події, а тенденціям, які до цього призвели. Аналогічно, у нашому курсі теж передбачено 35 навчальних годин [3, с. 9-11], [16, с. 10-13].

Вступ. (1 година)

Блок 1: Початок перебудови як слабкі тенденції у царюванні рис неосталінізму. (8 годин)

Розділ 1: Порівняльний аналіз рис сталінізму, еволюційного тоталітаризму та неосталінізму в Україні. (1 година)

Розділ 2: Причини та витoki «перебудови», її ідеологічний та понятійний апарат. (1 година)

Розділ 3: Катастрофа на ЧАЕС: аналіз джерел. (1 година)

Розділ 4: Приховування правди про катастрофу: урок-суд. (1 година)

Розділ 5: Колоніальна економіка. (1 година)

Розділ 6: Колоніальна культура. (1 година)

Розділ 7: Суспільні настрої, стереотипи, пережитки. (1 година)

Розділ 8: Країни ОВД і Балтії як приклад національного спротиву комунізму в Європі. (1 година)

Блок 2: Ідейний, культурний, економічний, соціальний опір. (12 годин)

Друга половина першого блоку і всі розділи, окрім 12 у другому, є об'єднаними для висвітлення аспектів у певних галузях. Так само роблять, за винятком того, що у заключних, а не серединних розділах, і автори програми про наш спротив у другій половині ХХ століття Олег Бажан і Валерій Островський [1, с. 311-323]. Тому, вважаю, що цілком доцільно зробити саме таку структуру.

Розділ 1: Правозахисні і підпільні організації епохи неосталінізму в Україні. (1 година)

Розділ 2: Витоки і неформальних організацій. (1 година)

Розділ 4: Рух до економічного колапсу. (1 година)

Розділ 5: Робітничі страйки як вияв економічно-соціальної кризи. (1 година)

Розділ 6: Центральна національна тема — мова. (1 година)

Розділ 7: Реабілітація, історія, пам'ять. (1 година)

Розділ 8: Релігійний ренесанс і боротьба церков. (1 година)

Розділ 9: Парад ідеологій: недемократичні націоналісти, консерватори, демократи, ліберали, соціал-демократи, анархісти, «зелені». (1 година)

Розділ 10: Дроблення в комуністичній партії та системі. Протистояння Горбачов – Єльцин. (1 година)

Розділ 11: Ідеологія та політичні програми УГС, НРУ та УРП як найбільших патріотичних організацій. (1 година)

Розділ 12: Боротьба за право на існування націоналістичних сил. (1 години)

Блок 3: Політична боротьба. (14 годин)

Тут, уже є суттєва відмінність між нашою факультативною програмою і програмами про голодомор і геноцид, адже у них, опісля історичних тенденцій та причин, йде всесторонній огляд однієї конкретної теми з різних ракурсів, а далі вже наслідки, уроки, значення [3, с. 11-13], [16, с. 14-19]. Наша ж програма у третьому блоці опускає тему послідувачих після розпаду СРСР подій, а також саме перші два блоки забезпечують аналіз по галузях: культури, економічно-

соціальної, релігійної, ідеологічної, частково міжнародний аспекти. А третій уже спирається на лінійно-історичний підхід аналізу уже багатьох знакових явищ.

Розділ 1: Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад: боротьба і наслідки (1 година)

Розділ 2: Народна рада. Опозиція у місцевих радах. (1 година)

Розділ 3: Мітингова демократія: явище, діяльність, вплив. «Живий ланцюг» і «Хвиля Ленінопадів» (1 година)

Розділ 4: «Декларації про держаний суверенітет» (1 година)

Розділ 5: Московські баталії і Новий союзний договір. (1 година)

Розділ 6: Контрнаступ комуністів і можливі шляхи виходу із кризи. (1 година)

Розділ 7: «Революція на граніті». (1 година)

Розділ 8: Березневий референдум: театр абсурду. (1 година)

Розділ 9: ДКНС: що це було? Фактор президента США Дж. Буша. (1 година)

Розділ 10: «Вікно» незалежності. (1 година)

Розділ 11: Тиск Горбачова і Єльцина на Україну. Підготовка до грудневого референдуму і виборів. (1 година)

Розділ 12: Референдум та вибори: аналіз результатів. (1 година)

Розділ 13: Біловезька Пуща і загибель СРСР. (1 година)

Розділ 14: Урок-узагальнення з курсу. (1 година)

Склавши список тем, тепер потрібно прописати мету та завдання. Оскільки, вони у попередніх програмах дублювали одне одного і того, що ми створюємо лише начерк факультативу, вважаю за доречне опустити мету і прописати тільки завдання.

Завдання:

1. Розвивати в учнів компетентності:

- Спілкуватися державною (і рідною, в разі відмінності) мовами – через висловлювання власної думки, навчання розрізняти і виокремлювати

маніпуляції у свідченнях, інтерв'ю, газетах про події даної теми, вести дискусії, читати і аналізувати україномовні джерела [3, с. 4].

- Аксіологічна – за допомогою оцінки учнями тих чи інших дій особистостей, організацій, партій, тенденцій у різних галузях.
- Логічна – за допомогою аналізу подій через використання різноманітних методів типу: «Мозковий штурм», аналіз джерел, «дерево рішень», «коло обговорень», дискусія, робота з таблицею, схемою, інтелект-картою, «фіш бовн», аналіз фото, «снігова куля», реконструкція, кейс-метод, займи позицію, зміни позицію, синтез думок, «круглий стіл», «корабельна рада», дебати, «павутинка дискусій», т-схема, «кріт», «де логіка?», знайди зайве і так далі.
- Хронологічна — за допомогою аналізу характерних рис різних епох, створення хронологічних ланцюжків.
- Просторова — за допомогою аналізу процесів у інших республіках, державах на карті, використання економічних, екологічних карт, методів сліпої та зникаючої карти.
- Математична компетентність — за допомогою аналізу статистики у формі в першу чергу таблиць, далі діаграм та графіків [3, с. 5]. Також за допомогою створення статистичних схем, свот-аналізу.
- Інформаційно-цифрова компетентність — за допомогою кейс-методу, створення цифрових карт на «Гугл Мапс», створення презентацій до проєктів, виконання завдань на платформах «Квізіс», «На урок», «ЛьорнінгАпп», створення онлайн-газети, створення сайту, оцінка і продаж уявних, але конкретних товарів тих часів на OLX, знайти помилки за відповіддю штучного інтелекту. і так далі.
- Уміння вчитися упродовж життя — на прикладі біографій і діяльності особистостей даного періоду, складання історичних портретів, лепбуків на діяча, свот-аналізу.
- Ініціативність і підприємливість — через методи «мозковий штурм», «дерево рішень», «корабельна рада», кейс-метод, дискусія, дебати, «синтез

думок», «ділова гра», змагання, продаж уявних, але конкретних товарів тих часів на OLX, створення або аналізу статистики на економічну сферу, роботі з економічною картою, завдяки аналізу економічних процесів і обговорення їх за допомогою «кола обговорень», «мікрофону».

- Соціальна та громадянська компетентності – через аналіз ЗМІ про ті події, знаходження історичних прикладів із вирішення конфліктів, роботу в групі [3, с. 5]. Сюди можна багато що додати. Передусім розкласти групову роботу і додати до неї також роботу в парі, ротаційні трійки, «корабельна рада», «синтез думок», коло ідей, два-чотири-всі разом, дискусії та дебати, концентричні кола, займи позицію, «павутинка дискусій», зміни позицію, рольова і ділова гра. Це для соціальної. Громадянська розвиває за допомогою самої теми і підбору тем для методів, ділової гри, «круглого стола».

- Обізнаність і самовираження у темі культури – завдяки тому, що деякі теми пов'язані з цим напряду, а також методам: створення плакату, коміксу, сенкану, скрайб-малюнку, піктографічного листа, статті, брошури, агітаційної листівки, онлайн-газети, аналізу карикатур, зображень.

- Екологічна грамотність і здорове життя – за допомогою тем Чорнобиля, «зеленої повістки» у організаціях і партіях, карт на екологічну тематику, створення проєктів або есе за темами «Методи спротиву радіації для людини», «Методи боротьби з радіаційним забрудненням екології», створення плакатів проти байдужого ставлення до аварії на ЧАЕС і так далі.

2. Розвивати вміння та навички: орієнтування в історичному часі та просторі, характеризувати постатей, вживати поняття в письмовому чи усному мовленні, зіставляти і порівнювати, роздумувати послуговуючись логічним та критичним мисленням [1, с. 10-47], складати історичні портрети, аргументовано висловлювати власну позицію, працювати в групі [2], спостерігати, навички поведіння у певних життєвих ситуаціях [7, с. 4], управляти часом, вміння співставляти факти з датами, вміння складати причинно-наслідкові зв'язки, вміння створювати та працювати з джерелами, статистикою, таблицями, діаграмами, інтелект-картами, створювати сайти, цифрові карти, проєкти,

презентації, свот-аналіз, створювати комікси, плакати, агітаційні листівки, сенкани, вирішувати проблеми, працювати з ІКТ, сліпою картою, аналізувати карту, логічно структурувати дані, дивитися на ситуацію під різними кутами, сприймати аргументи суперника, управляти іншими, грамотно розподіляти роботу, планувати, публічно виступати, зважувати ризики і вигоди, створювати кілька планів для певної ситуації.

3. Виховувати в учнів: особистість із морально-вольовими стійкими якостями та силою духу [2], поваги права і свободи інших людей, почуття поваги до прав і держави [8, с. 4], активну життєву позицію [5, с. 2], патріотизму, національної та етнічної самосвідомості, любові, вірності та гордості до України та нашого народу [15, с. 5], поваги до рідної мови, толерантність до висловлювань інших поглядів [3, с. 4], відчуття власної гідності, шанобливого ставлення до надбань предків, співчуття до інших [1, с. 284], лідерських якостей, конкурентоздатності, здатності до компромісу, емпатійності, доброти, відповідальності, демократичних та ліберальних цінностей, естетичного смаку, відчуття релігійної приналежності і толерантного ставлення до церкви та християнства, єдності, рішучості, розуміння важливості економіки, поваги до свободи інформації, розуміння важливості участі у виборах, екологічної відповідальності, бережливого ставлення до власного здоров'я, самостійності, розуміння важливості покладатися тільки на власні сили, неприйняття колоніалізму, любов до власної культури, нелюбов до комуністів, повагу до важкої праці робітників, толерантності і доброти до людей з обмеженими можливостями.

4. Будування програми відповідно до принципів навчання:

- Принцип доступності – відповідно до діяльнісного підходу, реалізується за допомогою підбору таких методів та прийомів учителем безпосередньо на занятті, які відповідно до особистісно-орієнтованого, вікового підходів, ступеня розвиненості умінь, навичок, компетентностей, багажу знань здатні сприймати та виконувати учні [81, с. 35].

- Зв'язку теорії з практикою – реалізується за допомогою двох складових: 1. Це підбір тем і методів: зокрема тих, які розвивають Інформаційно-цифрову компетентність: кейс-метод, створення цифрових карт на «Гугл Мапс», створення презентацій до проєктів, створення онлайн-газети, створення сайту, оцінка і продаж уявних, але конкретних товарів тих часів на олх, знайти помилки за відповіддю штучного інтелекту, а також «синтез думок», коло ідей, дискусії та дебати, концентричні кола, займи позицію, «павутинка дискусій», зміни позицію, «дерево рішень», «коло обговорень» навички створення схем, таблиць, діаграм, інтелект-карт, проведення свот-аналізу. 2. Через покращення знань про фінансову грамотність, знання і розуміння спектру ідеологій, релігії, які покращать її соціальні, громадянські, особистісні переконання і збільшать розуміння суспільних процесів, розуміння політичних процесів через проведення паралелей зараз і тоді.

- Свідомості та активності — виховувати такі риси як: ініціативність, самостійність та творчі здібності завдяки використанню різноманітних методів, запитанням на занятті, уникаючи механічного запам'ятовування [86, с. 7].

- Принцип наочності — оскільки даний принцип будується на залученні органів чуття, відповідно до нього здобувачам освіти має бути надано широкі можливості у досліджуванні, спостереженні і вимірюванні [78, с. 333]. Це можна зробити за допомогою методів аналізу карикатур, зображень, фото, як і аналізу так і створення статистичних таблиць, діаграм, схема, інтелект-карт, свот-аналізу, перегляду відео-матеріалів.

- Принцип міцності знань, умінь і навичок — за допомогою методів: «синтез думок», коло ідей, дискусії та дебати, концентричні кола, займи позицію, «дерево рішень», «коло обговорень», «павутинка дискусій», зміни позицію, навички створення схем, таблиць, діаграм, інтелект-карт, «фіш бовн», проведення свот-аналізу, ігор «гаряча картопля» та «компетентність, змагань».

- Принцип емоційності — за допомогою тематики курсу, а також складанню історичних портретів, аналізу психології подій, відео (до прикладу: внесення синьо-жовтого прапора у Верховну Раду), аналізу карикатур, фото,

плакату, коміксу, сенкану, скрайб-малюнку, піктографічного листа, статті, брошури, агітаційної листівки, онлайн-газети, аналізу карикатур, зображень.

5. Розширювати в учнів цікавості до вивчення історії, накопичувати їхні знання про найважливіші події, явища, процеси, персоналій, організацій, партії, культурні, економічні, політичні, суспільні, міжнародні, ідеологічні, релігійні, психологічні тенденції та риси того часу.

Тепер, доцільно на прикладі одного із занять факультативу, яке відповідає темі нашої історичної частини наукової роботи, а саме: Розділу 11 Блоку 2: «Ідеологія та політичні програми УГС, НРУ та УРП як найбільших патріотичних організацій», продемонструвати можливі приклади методів і прийомів до заняття:

1. Говорячи про аналіз ідеології і політичних програм, найперше в голову приходить традиційний метод аналізу джерел. Тут доцільно буде об'єднати учнів у пари і дати кожній із них на аналіз по 3 уривки програм УГС, НРУ, УРП. По дві пари мають однакові уривки. Одна пара є експертною комісією. За визначений ліміт часу обидві пари по чергово називають по одному пункту власного аналізу, доки у них не закінчаться ці пункти. Тоді пара експертів аргументовано називає переможця. Уривки можуть стосуватися наступних тем: економіка, зміни у системі державного управління, демократична складова, національно-культурна складова, екологія.

2. Риб'яча кістка – це вид схеми, при якому причини та наслідки записуються на верхніх і нижніх частинах хребця, голова це поставлене питання або тема, а у хвості пишуться висновки [68, с. 66]. Тема: «Порівняльний аналіз характерних рис політичних програм УГС та НРУ». Верхні кістки будуть рисам УГС, а нижні рисами НРУ. Тоді в хвості буде аналіз їх спільних та відмінних сторін.

3. Дерево рішень – метод покликаний показати учням процес прийняття важливого рішення із аналізом усіх можливих варіантів і прогнозуванням того, до чого вони можуть призвести. Маючи наявні широкі знання із минулих тем стосовно ситуації в культурі, економіці, суспільстві,

релігії, екології, становленні різних ідеологій, кризі в комуністичній партії, учні об'єднуються в групи по 4 людини і виконують завдання [75, с. 76–77]. Тема наступна: «Які політичні та ідеологічні вектори міг би обрати Рух і до чого це б могло призвести?»

4. Мозковий штурм має ціллю спонукання здобувачів освіти проявляти творчість, вчитися швидко аналізувати. Тут не має не правильних варіантів. Треба висловлювати все, що приходить у голову [62, с. 103]. В контексті даного заняття, «мозковий штурм», можна використовувати в наступній темі: «Якими способами націонал-демократичні сили при створенні власних програм могли б збільшити власні шанси не бути знищеними одразу і не опинитися ув'язненими?»

5. Т-схема — це метод, який використовують для написання плюсів-мінусів, негативу-позитиву і так далі. На одній половині т-схеми пишеться перша частина, на другій половині інша частина. Для даного заняття тема може бути наступною: «Плюси та мінуси від консолідації всередині НРУ всієї опозиції наявним порядкам».

6. СВОТ-аналіз — цей метод покликаний проаналізувати, яка оцінює вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на об'єкт дослідження і виділяє при цьому сильні сторони, слабкі сторони, можливості, загрози [61, с. 19]. В цілому, відповідно до використовуваних методів та обраної пріоритетності тем, такий аналіз можна проводити для всіх трьох об'єктів дослідження, але звичайно ж, на занятті потрібно зупинитися на якомусь одному з них. Це може бути: «СВОТ-аналіз програми УРП», чи «СВОТ-аналіз програми НРУ», чи «СВОТ-аналіз програми УГС».

7. Створити електронну газету або журнал. Цей метод не буде використовуватися безпосередньо на занятті, але цілком доцільний як домашня робота, можливо навіть, як проєктна. Учні об'єднуються в групи і обирають теми пов'язані із ідеологією та програмою УГС, ГРУ, УРП означеного періоду та пишуть 10–15 журналістських статей, підбирають картинки, роблять оформлення, що в результаті має дати готову електронну газету або журнал.

8. Якщо ж говорити про розвиток творчості безпосередньо на занятті, то учням доцільно дати створення скрайб-малюнку. Вони являють собою злиття схем та мінімалістичних малюнків, які своєю ціллю і змістом дещо нагадують інтелект-карту [60, с. 38]. Цілком добре підходить для узагальнення вивченого матеріалу.

9. Значно швидше малюється піктографічний лист – це примітивний рисунок, на якому поєднуються між собою певні предмети та дії [85, с. 185]. Це швидкий метод і будується за допомогою не точних, а скоріше асоціативних для учня начеркам, що є безспірно плюсом. Вкінці заняття за даною темою кожен учень зможе обрати для себе один із підпунктів програми або УГС, або НРУ, або УРП і створити його у начерку.

10. Іншим творчим методом може стати створення сенкану. Можна сказати, що це суміш японських віршів танка і хочу, які американка Аделаїда Крепсі перетворила у те, що ми зараз знаємо як «сенкан». За структурою він будується наступним чином: 1-й рядок – 1 іменник, 2-й рядок – два прикметники, 3-й рядок – три дієслова, 4-й рядок – крилата фраза з чотирьох, 5-й рядок – висновок одним словом [74, с. 110]. Цей метод чудовий для емоційної прив'язки до теми, але учні вже мають мати досвід створення «сенканів».

11. Ще одним цікавим творчим методом може стати створення групового плакату. Учні об'єднуються по 5 людей і використовуючи канцтовари мають створити ідеологічний плакат для УГС або НРУ або УРП, який особисто зміг би їх проагітувати підтримати ці організації або партію.

12. Створення інтелект-карти є методом, який поєднує сукупність схем та діаграм у формі слів-асоціацій, які відходять від центрального основного слова або фрази [59, с. 191]. У контексті нашого заняття, цей метод можна використовувати або під час проходження теми, або як узагальнюючу групову чи індивідуальну роботу в кінці заняття.

13. «Снігова куля». Ідея даного методу полягає у тому, що учні або у ряді, або сформувавши команду, не співпрацюють одне з одним, а опираються на прогнозування і знання своїх колег. Спершу всі отримують вузьке запитання

із багатьма можливими варіантами відповіді. Далі, кожен учень пише свій аргумент, але з прицілом на те, щоб не повторити аргумент свого колеги. Тоді роботи збираються і перевіряється який ряд чи команда набрав якнайбільше різних аргументів. Тема наступна: «Чи позитивним явищем було виокремлення всередині Руху УРП та відхід від нього? Чому?»

14. Письмовий круглий стіл – Учні об'єднуються в групи по 5 людей. Далі сідають за спільний стіл. Мають п'ять аркушів та 5 тем. Кожен обирає одну тему і записує на аркуші кілька речень. Тоді передає цей аркуш наступному і той перечитує, а тоді пише ще кілька речень на дану тему [83, с. 105–106]. Таким чином у нас виходить, що 5 учнів висловилися із 5 різних тем і дізналися думку своїх колег. До цього завдання можна придумати наступні теми: «Культурні причини виникнення українських націонал-демократів», «Економічні причини виникнення українських націонал-демократів», «Соціальні причини виникнення українських націонал-демократів», «Політичні причини виникнення українських націонал-демократів», «Психологічні причини виникнення українських націонал-демократів».

15. Коло Ідей – згідно метода учні об'єднуються у малі групи і мають спільне завдання. Кожна група представляє один аспект питання по результатах своїх міркувань по черзі. А тоді додають уже свої міркування по всіх аспектах [85, с. 285]. Питання таке: «Які позитивні, а які негативні риси привнесла у НРУ кожна група: комуністи, УГС, «зелені», неформальні організації».

16. Найочевиднішим, окрім роботи з джерелами, є також робота або створення таблиць та схем. За допомогою них можна легше систематизувати характерні риси ідеологій та політичних програм УГС, НРУ, УРП під час пояснення, або використовувати як те, що учні мають писати для узагальнення замість інтелект-карти або скрайб-малюнку.

17. Ребус теж є цікавим методом, який можна використати на мотиваційному етапі. Доцільно буде зашифрувати слова: «націонал-демократія», «незалежність», «федерація», «Народний Рух України» [Додаток 3].

18. «Павутинка дискусій». Цей метод значно швидший і простіший, ніж звичайна дискусія. Тут, вчитель ставить парам учнів запитання, на яке можна відповісти «Так» чи «ні». Далі пара пише аргументацію для кожного із варіантів і дає своє остаточне «так» або «ні» у колонку. Потім кожні дві пари доповнюють аргументи одне одного, заповнюють колонку «Висновки» і проводять невеличку дискусію [80, с. 114–115]. Питання наступне: «Чи мав вступ УГС у НРУ позитивний вплив на її ідеологію і програму?»

Підбиваючи підсумки, потрібно сказати, що створення факультативної програми студентів потрібно спиратися на ідеї у методичних розробках інших педагогів. Вибірковий курс, на нашу думку, повинен стосуватися вузької тематики, а у завданнях потрібно прописувати компетентності, вміння та навички, підходи, принципи і звичайно ж знаннєвий компонент. Ми виділили 18 методів та прийомів традиційних та сучасних, щоб продемонструвати на прикладі власної історичної теми, на які з них може спиратися вчитель.

ВИСНОВКИ

Найвідоміші українські націоналістичні або націонал-демократичні, як можна виразитися, організації та партії часів «перебудови» стали першопрохідцями нової формації цієї ідеології, яку не безуспішно всі ці роки намагаються зробити основою нашого суспільства і досі.

Аналіз документів дає дуже багато висновків, саме тому ми і намагалися загаяти їх у певні характерні риси по блоках, щоб потім могли представити свої результати у цій формі.

В УГС таких блоків можна виділити 9: Ідеологія націонал-демократизму, економіка, автономія для нацменшин, релігія, екологія, міжнародне питання, співпраця опозиції, армія, антикомунізм і антибюрократизм. Тут можна виділити наступні риси: Свобода людини і свобода інформації. Народноправління. Свобода нації. Символи нації. Незалежність замаскована конфедерацією. Вільний ринок. Соціально спрямована економіка. Автономія для нацменшин. Протатарська спрямованість. Реорганізація каральної машини. Віротерпимість. Акцент на національних церквах. «Зелена повістка». Співпраця з еміграцією. Широка міжнародна взаємодія. Співпраця опозиції одночасно і блок і риса. Українська контрактна армія. Антикомунізм і антибюрократизм одночасно і блок і риса. «Правильний» Ленін і «неправильний» Сталін.

В УРП є ті самі блоки, але також додано ще 3: Республіканізм, культура, наука, освіта та соціальна політика. Характерні риси наступні: Свобода нації – свобода людини. Компромісний націоналізм. Історична тяглість. Антиколоніалізм і антикомунізм. Політична демократія і свобода. Права громадянина і нації. Економічна свобода держави і людини. Екологія над економікою. Екологічний захист природи і людини. Віротерпимість. Релігійне відродження. Культурне націоцентричне і високоморальне відродження. Індивідуалізм і родинні цінності. Відродження та свобода науки. Державна і приватна освіта. Демілітаризація та деідеологізація. Національно-культурна автономія. Протатарськість. Мирне співіснування. Нейтралітет. Співпраця з

еміграцією. Гуманізація і «гласність» збройних сил. Не лінивому, а інваліду. Соціальний захист. Захист і самозахист робітників. Запобігання конфліктам.

В НРУ один блок, у порівнянні з УРП, відсутній: Республіканізм. А щодо характерних рис, то тут ми виділили наступні: Прихований націоналізм. Федерація – Незалежність. Громадський нагляд. Гуманно-моральний демократизм. Правильний Ленін і неправильний Сталін». Перехідна ланка між партією і народом. Друг системи – ворог системи. Лівий капіталізм. Самостійницька народна економіка. Інтенсивний шлях. «Зелена повісточка». Відкритість екології. Суверенна екологія. Віротерпимість. Поділ релігійної і світської влади. Культурне націоцентричне і високоморальне відродження. Родинні цінності. Відродження та гуманізація науки. Національна і технологічна освіта. Національно-культурна автономія. Протатарськість. Фаворит діаспори. Торгівля і дипломатія. Пацифізм. Суверенна армія. Добровільна контрактна армія. Рівноправність. Соціальний захист. Високоморальна держава, суспільство, людина. Здоровий спосіб життя. Співпраця опозиції.

Що ж до педагогічної складової, то тут в першу чергу варто сказати, що факультатив – це необов'язковий курс в тому числі у школі, який учень може відвідувати за власним бажанням заради поглиблення знань. Звідси впливають три принципи факультативів: системності, добровільності, особистісного орієнтування. Серед недоліків вибіркового курсу у школах в Україні можна виділити наступні: відсутність інтересу учнів та вчителів, нестача необхідної матеріально-технічної бази, збільшення навантаження на учнів, формалізація факультативних занять у зв'язку з невідповідністю вчителів.

Нами було проаналізовано 14 програм. 8 з історії і 6 з правознавства. У чотирьох із них: про голокост, голодомор, права дитини та права людини у вільній країні знаходяться дві майже ідентичні таблиці із переліком компетентностей, які розвиваються на цих курсах і якими способами це відбувається. Головна увага в усіх факультативах сконцентрована саме на набутті знань, частково на вихованні патріотизму, любові до Батьківщини, народу, землі, морально-вольової стійкості, міцних принципів демократизму,

активності, інколи з'являються і тези про розвиток певних умінь та навичок, але це є присутнім не у всіх програмах, але задовільно. База методів та прийомів практично відсутні, окрім факультативу про голодомор і голокост. Мета і завдання є дублем одне одного тільки трохи перефразовано. Очікувані результати, або як дехто писав вимоги до учня/учениці, прописані добре. Кращим варіантом вважаємо, коли курс концентрується на певній вузькій тематиці оглядаючи її з різних сторін і аспектів, ніж по-суті відтворює основний зміст підручника, бо останнє вважається поглибленням лише в теорії, а насправді в абсолютній більшості випадків у школах зводиться до абсолютно ідентичного дублювання підручника з історії чи правознавства.

В останньому розділі нами створено начерк власного факультативного заняття з історії під назвою «Український спротив системі у епоху «перебудови». Було доцільним розділити факультатив на три блоки, де перший стосувався тем початку «перебудови» і разом з другим: культурних, економічних, суспільних, ідеологічних, релігійних, міжнародних, психологічних аспектів суспільства і протистояння. Тільки останній, 12 розділ другого блоку так само як і третій блок уже був побудований лінійно, рухаючись хронологією вперед. Третій блок, присвячений саме політичній боротьбі. Ми також розписали завдання цього факультативу, поставивши на перше місце розвиток 12 ключових і предметних компетентностей із зазначенням того через які методи і способи їх можна розвивати на факультативі. Вивів 41 вміння та навички, 34 виховні мети, які можна розвивати на факультативі. А також 5 навчальних принципів зі способами як можна забезпечувати їх дотримання. В кінці ми прописали 18 можливих методів та способів із конкретними завданнями до одного із розділів начерків факультативу і zarazом історичної частини нашої бакалаврської. Серед них: робота з джерелом у форматі групової роботи та змагання, реб'яча кістка, т-схема, «павутинка дискусій», ребус, «коло ідей», «дерево рішень», «мозковий штурм», «письмовий круглий стіл», «снігова куля», створення плакату, сенкану, електронної газети, скрайб-малюнку, піктографічного листа, інтелект-карти, SWOT-аналізу, створення і робота з таблицями, схемами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативні документи

1. Бажан О., Островський В. Український спротив другої половини ХХ століття. Програма варіативного курсу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1 (49). Київ, 2018. С. 278–351.
2. Видатні постаті України. Для 7–11 класів суспільно гуманітарного профілю. URL: <https://naurok.com.ua/programa-fakultativu-vidatni-postati-ukra-ni-7-11-klasi-87222.html>. (дата звернення: 20.05.2025).
3. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: історія, уроки на майбутнє. Навчальна програма курсу за вибором для учнів 10–11 класів, за ред. Л. Гриневич, К. Баханова. Київ: 2017. 16 с.
4. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (дата звернення: 20.05.2025).
5. Іванюк І. Навчальна програма факультативних занять з правознавства для учнів 9–11 класів. Тернопіль, 2009. 4 с.
6. Кривоший О. Жінка в історії козацького Запорозжя. Навчальна програма курсу за вибором для учнів 8 класу основної школи. Київ–Запоріжжя, 2014. 11 с.
7. Курс за вибором «Живи за правилами» для 7 класу у визначення, таблицях і схемах, укладач Голуб Н.М. Суми, 2020. 23 с.
8. Майорський В., Левчишина О. Права дитини. Навчальна програма для учнів 5 класів закладів загальної середньої освіти. Одеса, 2018. 20 с.
9. Майорський В., Левчишина О. Права людини у вільній країні. Навчальна програма для учнів 6 класів закладів загальної середньої освіти. Одеса, 2018. 14 с.
10. Наталія С. Історія українського козацтва. Програма курсу за вибором (спецкурсу) для учнів 8-х класів. Черкаси, 2017. 12 с.

11. Неділько А. Правила і право в твоєму житті. 2021. 5 с. URL: <https://vseosvita.ua/library/programa-fakultativu-pravila-i-pravo-v-tvoemu-zitti-435016.html>. (дата звернення: 20.05.2025).
12. Перелік програм варіативної складової з історії, правознавства та громадянської освіти, рекомендованих до використання в загальноосвітніх навчальних закладах (лист Міністерства освіти і науки України від 29.08.2016 № 1/11-11414).
13. Ремех Т., Комарова П. Навчальна програма курсу за вибором учнів «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» для учнів 9–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. 2014. 8 с. URL: <https://vseosvita.ua/library/navcalna-programa-kursu-za-viborom-ucniv-moa-gromadanska-svidomist-zapobiganna-korupcii-dla-ucniv-9-11-h-klasiv-zagalnoosvitnih-navcalnih-zakladiv-17--353670.html>. (дата звернення: 20.05.2025).
14. Соловарь В.А. Програма факультативних занять з «Історії України» Досліджуємо історію України від XX – початку XXI ст. 21 с. URL: <https://naurok.com.ua/programa-fakultativnih-zanyat-z-istori-ukra-ni-doslidzhuemo-istoriyu-ukra-ni-vid-hh-pochatku-hhi-st-59951.html>. (дата звернення: 20.05.2025).
15. Становлення української державності. Програма курсу за вибором для учнів 11 класів / С.М. Луньов, І.Є. Василенко. Харків, 2015. 22 с.
16. Щупак І., Майорський В. Історія Голокосту. 10-11 класи (для закладів загальної середньої освіти). Навчальна програма варіативного курсу. Дніпро, 2024. 25 с.

II. Опубліковані документи і матеріали

17. Болтарович Є. Ідеологічні аспекти діяльності УРП. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 34–39.
18. Витяг з програми Народного Руху України. Програма Народного Руху України за перебудову. *Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років*. Київ, 1998. С. 694–695.

19. Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М.С. 5 серпня 1987 р. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 6: Документи та матеріали [листопад 1985 - квітень 1990] / [упоряд. та комент. В. Чорновіл].* Київ, 2009. С. 78–104.
20. Горинь Б. Головний ворог державної незалежності України. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП.* Київ, 1991. С. 25–29.
21. Гурєїв Ю. Чи є УРП парламентською партією? *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП.* Київ, 1991. С. 68–71.
22. Декларація принципів Української Гельсінської спілки. *Основоположні документи Української Гельсінської Спілки.* Нью-Йорк: 1989. С. 9–18.
23. Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. *Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4 т. Т. 2.: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977.* Харків: Фоліо, 2001. С. 22–25.
24. Деркач І. УРП. Ставлення до українського націоналізму. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП.* Київ, 1991. С. 21–25.
25. До українців, що проживають на території Української РСР і обрали своєю рідною мовою мову російську. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-ХХ: у 10 т. Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки).* С. 112–113.
26. Жижко С. Перспективи політичного розвитку в Україні. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП.* Київ, 1991. С. 30–34.
27. Звернення виконавчого комітету Української Гельсінської Спілки до неукраїнського населення республіки. *Чорновіл, Вячеслав Максимович. Твори: у 10 т. Т. 6: Документи та матеріали [листопад 1985 – квітень 1990] / [упоряд. та комент. В. Чорновіл].* Київ, 2009. С. 385–389.
28. Звернення до військовослужбовців, працівників української міліції та КДБ. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-ХХ: у 10 т. Київ:*

2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 116.

29. Звернення Української Гельсінської Групи до української та світової громадськості. *Основоположні документи Української Гельсінської Спілки*. Нью-Йорк: 1989. С. 5–8.

30. Золотарьов В. Націоналізм чи Советизація? *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 68–69.

31. Із виступу Кравців І. І. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 71–72.

32. Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області першому секретареві Львівського обкому КПУ Я.П. Погребняку про плани «УГС» і «Комітету захисту УКЦ» щодо захоплення лідерства у Львівському відділенні товариства «Меморіал». 20 квітня 1989 р. *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали: до 20-ї річниці незалежності України*. Київ, 2011. С. 333–334.

33. Коваль Р. Десоветизація України – необхідна умова незалежності України. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 48–49.

34. Колінець. В. Напрямні тактики УРП. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 50–53.

35. Лук'яненко Л. Якою я бачу ідеологію УРП? *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 1–8.

36. Меморандум № 5 «Країнам-учасникам Белградської наради літа 1977-го». *Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 2.: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977*. Харків: Фоліо, 2001. С. 79–85.

37. Миколишин О. Українська Республіканська Партія і проблеми духовного відродження української нації. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 43–44.

38. Назаревич С. Республіканізм, християнізм та демократичний націоналізм. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 76–78.

39. Наші першочергові завдання. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 6: Документи та матеріали [листопад 1985 - квітень 1990] / [упоряд. та комент. В. Чорновіл]*. Київ, 2009. С. 424–430.

40. Парижак В. Чи повинна УРП мати націоналістичний характер. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП*. Київ, 1991. С. 14–18

41. Про демілітаризацію України і проголошення України без'ядерною зоною. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 115–116.

42. Про екологічну ситуацію в Українській РСР. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 94–96.

43. Про економічну самостійність Української РСР. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 97–99.

44. Про підтримку прагнень кримськотатарського народу. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 114.

45. Про сталінізм і сталінщину. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 100–102.

46. Про участь у передвиборній кампанії та інших масових заходах УГС [Обіжник № 2 Виконавчого Комітету УГС — для місцевих груп і філій]. *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали: до 20-ї річниці незалежності України*. Київ, 2011. С. 285–289.

47. Програма Народного Руху України за перебудову. *Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років.* Київ, 1998. С. 652–673.
48. Програма Української Республіканської Партії. *Довідник члена УРП.* Київ, 1991. С. 28–42.
49. Проти антисемітизму. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 113–114.
50. Резолюція Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. Про національну символіку. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ: у 10 т.* Київ: 2009. Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). С. 111–112.
51. Розпутенко І. До проблеми подолання економічного неоколоніалізму. *Матеріали теоретичної конференції. Ідеологія і тактика УРП.* Київ, 1991. С. 54–57.
52. Статут Української Республіканської Партії. *Довідник члена УРП.* Київ, 1991. С. 43–53.
53. Статутні принципи Української Гельсінської спілки. *Основоположні документи Української Гельсінської Спілки.* Нью-Йорк, 1989. С. 19–22.
54. Українські національні герб і прапор. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 6 : Документи та матеріали [листопад 1985 – квітень 1990] / [упоряд. та комент. В. Чорновіл].* Київ, 2009. С. 775–776.
55. Ухвала 5-ї сесії Великої Ради Про політичну ситуацію в Україні та ухвалу Руху. *Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років.* Київ, 1998. С. 682–688.
56. Ухвала II з'їзду УРП з військових питань. *Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років.* Київ, 1998. С. 705–706.

57. Що треба врахувати при розробці концепції Української армії(рада колегій (НРУ). *Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років.* Київ, 1998. С. 700–704.

58. Як виникла й діє Українська Гельсінська спілка. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 6 : Документи та матеріали [листопад 1985 - квітень 1990] / [упоряд. та комент. В. Чорновіл].* Київ, 2009. С. 478–481.

III. Монографії та статті

59. Базиль С. М. інтелект-карта – як засіб підготовки майбутніх спеціалістів. *Матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції. Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи.* Суми, 2018. С. 191–193.

60. Башкір О. Активні й інтерактивні методи навчання у вищій школі. *Педагогіка та психологія.* Вип. 60. Харків, 2018. С. 33–44.

61. Бебко С. Свот-аналіз як інструмент управління міжнародною кооперацією закладів вищої освіти. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* Вип 4(24). Чернігів, 2020. С. 16–25.

62. Білик Т. Інтеграція інноваційних елементів та інтерактивних технологій на уроках математики в початковій школі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць.* Вип. 61. Вінниця, 2021. С. 100–108.

63. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. С. 360

64. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2022. С. 656

65. Даниленко В., Смольницька М. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. *Український історичний журнал.* Вип. 4. Київ: 2011. С. 4–22.

66. Даниленко В., Смольницька М. Громадські рухи й суспільні настрої в Україні на етапі здобуття незалежності (друга половина 80-х рр. XX ст.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 6–7. Тернопіль, 2011. С. 50–63.
67. Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр: остання глава радянської історії. Київ: Ін-т історії НАНУ, 2018. С. 278
68. Єрошенко Г., Шевченко К., Лисаченко О., Білаш В., Свінцицька Н., Григоренко А., Кінаш О. Використання причинно-наслідкової діаграми Ісікави в навчальному процесі та при проведенні аналізу якості освіти. *Збірка тез та статей науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю. Сучасні проблеми вивчення медико-екологічних аспектів здоров'я людини*. Полтава, 2023. С. 65–70.
69. Зайцев Ю. Народний Рух України (1989–1991) – предтеча структурних складових громадянського суспільства. *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.)* Львів, 2017. С. 433–444.
70. Костюк В. Спецкурси та курси за вибором суспільно-гуманітарного напрямку як важливий чинник розвитку особистості учня в умовах інноваційного профільного середовища. Вінниця. С. 12
71. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: в 3 т. Київ: Темпора, 2013. Т. 3. С. 388
72. Базильчук Л. Проблема організації позакласної роботи в загальноосвітній школі. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки* № 129. Черкаси, 2008. С. 6–10.
73. Ляшенко О. І. Шляхи реалізації профільної середньої освіти в умовах реформування української школи. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації: збірник матеріалів, за ред. Ляшенко О.І., Засекіної Т.М., Мальованого Ю.І. Литвинової С.Г., Малиношевської А.В.* Київ, 2024. С. 10–15.

74. Махновська І., Круковська І., Д'яченко І. Технологія сенкан як інструмент розвитку критичного мислення у студентів-медиків на заняттях вітчизняної історії. *Молодь і ринок*. Вип. 9\217. 2023. С. 108–114.
75. Мокрогуз О. М Інноваційні технології на уроках історії. *Бібліотека журналу «Історія та правознавство»*. Вип. 12 (48). Харків, 2007. С. 192
76. Морін О. Впровадження профорієнтаційної технології формування в учнів кар'єрної спрямованості в умовах профільного навчання. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації: збірник матеріалів, за ред. Ляшенко О.І., Засекіної Т.М., Мальованого Ю.І. Литвинової С.Г., Малиношевської А.В.* Київ, 2024. С. 40–43.
77. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. С. 544
78. Рашковський П. Наочність як один із основних принципів навчання. *Науковий вісник Мелітопольського Державного Педагогічного Університету*. Мелітополь, 2011. С. 332–337.
79. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 720
80. Хома Т. Роль інтерактивних методів навчання у процесі формування культури усного українського мовлення студентів нефілологічних спеціальностей. Мукачево: 2015. С. 112–117.
81. Хомишин І. Принципи доступності вищої освіти: питання комплексного розуміння. *Право і суспільство*. №3(2). Дніпро, 2016. С. 33–37.

IV Підручники та посібники

82. Бойко О. 30 років незалежності України: у 2 т. Харків: 2021 р. Т. 1: До 18 серпня 1991 р. Харків: Фоліо, 2021. С. 447
83. Волкова Н. Інтерактивні технології навчання у вищій школі: навчально-методичний посібник. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2018. С. 360

84. Педагогіка: методичні рекомендації для самопідготовки та самоконтролю / Укладачі: Плахотнік О.В., Стражнікова І.В. Івано-Франківськ, 2022. С. 94

85. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. С. 328

V. Кваліфікаційні роботи

86. Гнип С. Шляхи реалізації принципу свідомості і активності на уроках фізичної культури учнів 10-х класів. Суми, 2021. С. 61

87. Гуменюк Н. Вплив Народного Руху України на процеси розвалу СРСР. Курсова робота. Івано-Франківськ, 2023. С. 60

VI. Енциклопедичні видання

88. Рух опору в Україні у 1960–1990. Енциклопедичний довідник, Смолоскип / за ред. Зінкевича О. Київ, 2010. С. 804

ДОДАТКИ

Додаток А

План-конспект факультативного заняття

Заняття 19

Дата 20.01.2025 р

11 клас

Тема: «Ідеологія та політичні програми УГС, НРУ та УРП як найбільших патріотичних організацій»

Мета:
навчальна:

- Дослідити тему ідеологій та політичних програм УГС, НРУ та УРП у часи «перебудови»

розвивальна:

- Розвивати вміння роботи в групі(Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти)\ соціальна
- Розвивати вміння аналізу(«Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Мозковий штурм», «Дерево рішень», Метод «Ребус» групова робота, Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти)\ логічна
- Розвивати вміння контролю часу(Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групової інтелект-карти, «Письмовий круглий стіл»)\ особистісна
- Розвивати вміння аргументовано і лаконічно доносити власну думку(«Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Дерево рішень», Робота з джерелом парна робота публічний виступ)\ соціальна, аксіологічна
- Розвивати вміння швидкісної роботи(Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групової інтелект-карти, «Письмовий круглий стіл»)\ особистісна
- Розвивати вміння публічних виступів (Робота з джерелом парна робота публічний виступ)\ соціальна, особистісна
- Розвивати вміння дослухатися до думки інших (Метод «Ребус» групова робота, Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти, «Дерево рішень»)\ соціальна, особистісна
- Розвивати вміння систематизувати дані (Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти)\ логічна
- Розвивати екологічну компетентність(«Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Дерево рішень», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групової інтелект-карти)\екологічна

- Розвивати економічну компетентність («Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Дерево рішень», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групової інтелект-карти) \ економічна
- Розвивати аксіологічну компетентність («Дерево рішень», Створення групового плакату) \ аксіологічна
- Розвивати соціальну компетентність (Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти) \ соціальна
- Розвивати громадянську компетентність (Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти, «Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Дерево рішень») \ громадянська
- Розвивати міжпредметну естетичну компетентність (Створення групового плакату) \ міжпредметна естетична компетентність

виховна:

- Виховати адаптивність («Письмовий круглий стіл», «Мозковий штурм», «Дерево рішень», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групової інтелект-карти) \ особистісна, соціальна
- Виховати толерантність («Письмовий круглий стіл», «Мозковий штурм», Робота з джерелом парна робота публічний виступ) \ особистісна, громадянська
- Виховати повагу до демократичних цінностей («Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Дерево рішень», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти) \ громадянська, особистісна
- Виховати повагу до національних цінностей («Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Мозковий штурм», «Дерево рішень», Метод «Ребус» групова робота, Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти) \ громадянська, особистісна
- Виховати активність («Письмовий круглий стіл», Т-схема, «Мозковий штурм», «Дерево рішень», Метод «Ребус» групова робота, Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти) \ особистісна, соціальна, громадянська
- Виховати стриманість («Письмовий круглий стіл», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти) \ особистісна, соціальна
- Виховати компромісність («Письмовий круглий стіл», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групового плакату, Створення групової інтелект-карти) \ особистісна, соціальна, громадянська

- Виховати відповідальність («Дерево рішень», Робота з джерелом парна робота публічний виступ, Створення групової інтелект-карти)\ особистісна, громадянська, соціальна
- Виховати естетичний смак (Створення групового плакату)\ особистісна
- Виховати конкурентоздатність (Т-схема, Метод «Ребус» групова робота, Робота з джерелом парна робота публічний виступ)\ особистісна, соціальна

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу

Обладнання: проєктор, папір А-3, канцелярія, папір А-4

Основні дати: липень 1988 — створення УГС, вересень 1989 — Установчий з'їзд НРУ, жовтень 1990 — Другий з'їзд НРУ, квітень 1990 — створення УРП

Основні терміни: УГС, УРП, НРУ, націонал-демократія, незалежність, федерація.

План заняття

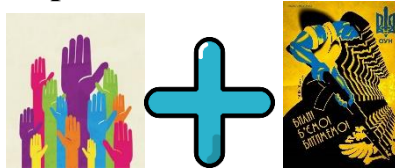
Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
	Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів. Роздача пустих карточок і витягування карточок із запитаннями		
	Мотиваційний Етап Актуаліз		Метод «Ребус» групова робота. Учні отримують ребус у кількох варіаціях від складнішої до легшої і чим складнішу варіацію ребуса ти	Громадянська, Логічна.

аційний
етап

відгадав, тим більше балів
отримуєш.

1. Націонал-демократія

Варіант 1:

Варіант 2

Варіант 3

2. Народний Рух України

Варіант 1

Варіант 2

Варіант 3

3. Незалежність

Варіант 1

		 Варіант 2 Варіант 3 4. Федерація Варіант 1 Варіант 2 Варіант 3 	
	Робота на занятті	1. «Письмовий круглий стіл» Учні об'єднуються в групи по 5 людей. Далі сідають за спільний стіл. Мають п'ять аркушів та 5 тем. Кожен обирає одну тему і записує на аркуші кілька речень. Тоді передає цей аркуш наступному і той перечитує, а тоді пише ще кілька речень на дану тему. Теми: «Культурні причини виникнення українських націонал-демократів», «Економічні	Громадянська, Логічна, Хронологічна, Економічна (Можливо ще екологічна і просторова)

		причини виникнення українських націонал-демократів», «Соціальні причини виникнення українських націонал-демократів», «Політичні причини виникнення українських націонал-демократів», «Психологічні причини виникнення українських націонал-демократів» 2. Робота з джерелом парна робота публічний виступ Учні об'єднуються у пари отримують на аналіз уривки програм УГС, НРУ, УРП за темами: економіка, зміни у системі державного управління, демократична складова, національно-культурна складова, екологія. Кожні дві пари мають однакові уривки. ще одна пара є експертною комісією. За визначений ліміт часу обидві пари по чергово називають по одному пункту власного аналізу, доки у них не закінчаться ці пункти. Тоді пара експертів аргументовано називає переможця. Уривки стосуються наступних тем. 3. Т-схема — це метод, який використовують для написання плюсів-мінусів, негативу-позитиву і так далі. На одній половині т-схеми пишеться перша частина, на другій половині інша частина. Для даного заняття тема може бути наступною: «Плюси та мінуси від консолідації всередині НРУ всієї опозиції наявним порядкам»	Соціальна, Громадянська, Логічна, Економічна, Екологічна, Громадянська, логічна, економічна, екологічна
--	--	--	---

			4. «Мозковий штурм має ціллю спонукання здобувачів освіти проявляти творчість, вчитися швидко аналізувати. Тут не має не правильних варіантів. Треба висловлювати все, що приходить у голову. «Якими способами націонал-демократичні сили при створенні власних програм могли б збільшити власні шанси не бути знищеними одразу і не опинитися ув'язненими?» 5. Дерево рішень — метод покликаний показати учням процес прийняття важливого рішення із аналізом усіх можливих варіантів і прогнозуванням того, до чого вони можуть призвести. Маючи наявні широкі знання із минулих тем стосовно ситуації в культурі, економіці, суспільстві, релігії, екології, становленні різних ідеологій, кризі в комуністичній партії, учні об'єднуються в групи по 4 людини і виконують завдання. Тема наступна: «Які політичні та ідеологічні вектори міг би обрати Рух і до чого це б могло призвести? Оцініть це» 6. Створення групового плакату. Учні об'єднуються по 5 людей і використовуючи канцтовари мають створити ідеологічний плакат для УГС або НРУ або УРП, який особисто зміг би їх проагітувати підтримати ці організації або партію.	Логічна, громадянська Логічна, громадянська, аксіологічна, екологічна, економічна Громадянська, Соціальна аксіологічна, міжпредметна естетична
--	--	--	---	---

	Систематизація знань		Створення групової інтелект-карти. Інтелект-карти є методом, який поєднує сукупність схем та діаграм у формі слів-асоціацій, які відходять від центрального основного слова або фрази.	Соціальна, логічна, екологічна, економічна
	Домашнє завдання		1. Зробити СВОТ-аналіз одної політичної програми: «СВОТ-аналіз програми УРП», чи «СВОТ-аналіз програми НРУ», чи «СВОТ-аналіз програми УГС» на вибір. 2. Створити електронну газету або журнал. Учні об'єднуються в групи і обирають теми пов'язані із ідеологією та програмою УГС, ГРУ, УРП означеного періоду та пишуть 10-15 журналістських статей, підбирають картинки, роблять оформлення, що в результаті має дати готову електронну газету або журнал.	

Додаток Б

Члени УГС: В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь у 1988 році.

Джерело: Радіо Свобода

<https://www.radiosvoboda.org/a/29565618.html>

Додаток В

Голова УРП — Левко Лук'яненко

Джерело: Вікіпедія

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Levko_Lukyanenko.JPG

Додаток Г

Логотип УРП

Джерело: Вікіпедія

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:URP_flag_yellow.jpg

Додаток Г

З'їзд делегатів НРУ за перебудову

Джерело: Український інститут національної пам'яті

<https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/8/1989-vidkryvsya-ustanovchyy-zyizd-narodnogo-ruhu-ukrayiny-za-perebudovu>

Додаток Д

Слухаючи Установчий з'їзд НРУ

Джерело: Історична правда

<https://www.istpravda.com.ua/columns/5d775eb6d6bd4/>

Додаток Е

Другий з'їзд НРУ

Джерело: Вікіпедія

https://uk.wikipedia.org/wiki/II_%D0%97%D1%97%D0%B7%D0%B4_%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%A0%D1%83%D1%85%D1%83_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:2nd_Congress_of_the_People's_Movement_of_Ukraine,_1990.jpg

Додаток Є

**Перелік програм варіативної складової
з історії, правознавства та громадянської освіти,
рекомендованих до використання
в загальноосвітніх навчальних закладах
(лист Міністерства освіти і науки України від 29.08.2016 № 1/11-11414)**

Міністерство освіти і науки України повідомляє, що комісією з історії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України розглянуто матеріали експертизи збірника навчальних програм за вибором для загальноосвітніх навчальних закладів суспільно-гуманітарного напрямку у 3-х частинах і схвалено його до видання з грифом «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»

ВІЗЬМІТЬ ДО УВАГИ: термін дії грифів та схвалень становить 5 років

Тому дивіться кольорові виокремлення:

термін дії грифа **закінчився**

термін дії грифа – **один рік**

термін дії грифа **триває**

Історія					
Визначні постаті України <i>Грич І.</i>	Курс за вибором	10-11	17	Лист Міністерства освіти і науки України від 29.08.2016 № 1/11-11414	1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 66–69. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 46. – С. 1–4.
Історія української культури: від середньовіччя до початку нової доби <i>Власов В.</i>	Курс за вибором	10-11	70		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 13–23. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 25–27. – С. 24–32.
Досліджуємо історію України <i>Малієнко Ю.</i>	Курс за вибором	10	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 93–98. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 25–27. – С. 33–38.
Історія України першої половини ХХ ст. в особах	– " –	10-11	70		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку

Чубукова Т.			
Історія українського кінематографа XX ст. Приходько А.	– " –	11	35
Міжнародні відносини у другій половині XX століття Василіук Ю., Островський В.	– " –	11	17
Українське відродження у XX столітті Мацейків Т.	– " –	11	35
Стежками козацької звитяги Кривицька Г., Українець О., Жураківський В., Вишнівська В.	Курс за вибором	8	17
Світова слава українців Бученко Л., Буднік Н.	– " –	9	17
Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни Василіук Ю.	– " –	10-11	70
Видатні постаті України кінця XVIII – початку XX ст. Лівун Н., Космірак В., Островський В.	– " –	9	35

старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 90–92. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 25–27. – С. 47–56.
1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 99–117. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 25–27. – С. 57–70.
1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 34–38. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 46. – С. 5–8.
1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 70–79.
1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 6-8.
1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 3–5.
1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 39–46. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 31. – С. 7–13.
11. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 56–65. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 2. – С. 8–16.

Українська культура середини XVI – XIX ст. <i>Загребельна С.</i>	– " –	8-9	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 3–12. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 30. – С. 13–21.
Визначні постаті України середини XVI – XVIII ст. <i>Лівун Н., Островський В.</i>	Курс за вибором	8	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 47–55. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 46. – С. 11–18.
Міфологія <i>Нікітіна І.</i>	– " –	6-7	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина II. – К., 2010. – С. 118–125. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 30. – С. 3–9.
Правознавство					
Живи за правилами <i>Ремех Т.</i>	Курс за вибором	7	35	Лист Міністерства освіти і науки України від 29.08.2016 № 1/11-11414	1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: ВАН «Поліграфкнига». – 2010. – С. 9–14. 2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 28. – С. 3–8.
Правовідносини та судочинство Запорозької Січі <i>Поліщук А., Цирульник Л.</i>	– " –	9	17		1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: ВАН «Поліграфкнига». – 2010. – С. 15–18.
Вчимося бути громадянами <i>Вербицька П., Войтенко О., Мисан В.</i>	– " –	7 (8)	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: ВАН «Поліграфкнига». – 2010. – С. 46–49.
Ми – громадяни України <i>Вербицька П., Пометун О.,</i>	– " –	9 (10)	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: ВАН «Поліграфкнига». – 2010. – С. 40–45.

<i>Костюк І.</i>			
Основи демократії <i>Бакка Т., Ладиченко Т., Марголіна Л.</i>	Курс за вибором	11	35
Конституційне право України <i>Галенко М., Куцакова О.</i>	– " –	10 (11)	35
Досліджуючи гуманітарне право <i>Бакка Т., Ремех Т., Євтушенко Р.</i>	– " –	10-11	17 (35)
Основи відновного правосуддя <i>за заг. ред. Левчишиної О.</i>	– " –	10-11	35
Світ юридичної професії <i>Способ В., Левицький В.</i>	– " –	10	17
Права людини в Україні <i>Ремех Т.</i>	– " –	10 (11)	35
Основи теорії та історії української суспільно- політичної думки <i>Дичковська Г.</i>	– " –	10-11	35
Основи критичного мислення <i>Пометун О.</i>	– " –	10-11	35 (52)

1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 56–64.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 26–30.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 36–39.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 22–25.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 19–21.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 31–35.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 26–33.
1. Збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 65–80.

					2. Історія України // Шкільний світ. – 2010. – № 25–27. – С. 5–17.
Християнська етика					
Розмаїття релігій і культур світу <i>Більченко Є.</i>	Курс за вибором	1-11	1-4 (17), 5-11 (35)	Лист Міністерства освіти і науки України від 29.08.2016 № 1/11-11414	1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина I. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 3–36.
Основи християнської етики <i>Барщевський Т., Васьків А., Влад М., Жуковський В та ін.</i>	– " –	1-11	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина I. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 37–86. 2. Основи християнської етики: навчальна програма. 1–11 клас. – Львів «Свічадо». – 2010. – 136 с.
Історія української філософської думки XX століття <i>Поздняков В.</i>	Курс за вибором	11	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина I. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 116–126.
Етикет та етика <i>Костюк І.</i>	Курс за вибором	10-11	35		1. Збірник навчальних програм для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина I. – К.: БАТ «Поліграфкнига». – 2010. – С. 106–115.

**Перелік програм варіативної складової
з історії, правознавства, філософії та громадянської освіти,
рекомендованих до використання
в загальноосвітніх навчальних закладах
(ті, що не увійшли до збірки в 3-х частинах)**

Доступ до ресурсів:

2018 р.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1ixlyfRncGcEDEpriZzV3aUV-jn7e61NNNeKajZycQ5g/edit#gid=1750730544>

2020 р.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit?ts=5a364195#gid=1078780689>

2021 р.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit#gid=1078780689>

ВІЗЬМІТЬ ДО УВАГИ: термін дії грифів та схваленень становить 5 років

Тому дивіться кольорові виокремлення:

термін дії грифа закінчився

термін дії грифа – **один рік**

термін дії грифа **триває**

Історія				
1	Програма факультативного курсу «Історія Голокосту» (авт. І. Я. Щупак)	10-11	Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»	Лист ІІТЗО від 25.03.2014 № 14.1/12-Г-469
2	Навчальна програма курсу за вибором «Становлення української державності» (авт. С. М. Луньов, І. Є. Василенко)	11	Харків	Лист ІІТЗО від 25.03.2014 № 14.1/12-Г-469
3	Навчальна програма курсу за вибором «Жінка в історії козацького Запорозжя» (укл. О. П. Кривоший)	8	Інформаційно-аналітична агенція «Kpialle»	Лист ІІТЗО від 06.07.2016 № 2.1/12-Г-481
4	Навчальна програма курсу за вибором «Голодомор 1931–1933 років в Україні: історія, уроки на майбутнє» (за ред. Л. Гриневич, К. Баханова та ін.)	10-11	Український науковий та дослідний центр вивчення Голодомору	Лист МОН від 02.08.2017 № 1/11-7721
5	Навчальна програма курсу за вибором (спецкурсу) «Історія українського козацтва» (авт. Н. М. Степанова)	8	КНЗ «Черкаський ОІППО»	Лист ІМЗО від 27.06.2017 № 21.1/12-Г-280

6	Навчальна програма варіативного курсу «Український спротив другої половини XX століття» (авт. О. Г. Бажан, В. В. Островський)	11	Івано-Франківський ОІППО	Лист ІМЗО від 25.07.2017 № 21.1/12-Г-481
7	Навчальна програма «Українознавство» (А. Ціпко, С. Бойко, Т. Бойко, О. Газізова)	5-11	НДІ Українознавства	Лист МОН від 10.08.2020 № 1/11-5310
Правознавство				
1	Навчальна програма курсу за вибором «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» (авт. Т. О. Ремех, П. Г. Комарова)	10 (11)		Лист ІІТЗО від 28.01.2014 № 14.1/12-Г-60
2	Навчальна програма варіативного модуля для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку «Практичні основи юридичної професії» (авт. І. О. Гращенкова)	10 (11)		Лист ІІТЗО від 22.07.2014 № 14.1/12-Г-1304
3	Навчальна програма спецкурсу «Основи державного управління, місцевого самоврядування та державної служби» (авт. А. М. Круглашов, А. І. Сігітов)	11	Чернівецький ОІППО	Лист ІІТЗО від 03.06.2015 № 14.1/12-Г-370
Громадянська освіта. Філософія. Курси морально-етичного спрямування				
1	Програма курсу за вибором «Взаємини України та Європейського Союзу» для загальноосвітніх навчальних закладів (укл. А. М. Круглашов, І. С. Недокус)	10	Чернівецький ОІППО	Лист ІІТЗО від 05.03.2014 № 14.1/12-Г-385. Лист ІМЗО від 15.07.2019 № 22.1/12-Г-680
2	Навчальна програма спецкурсу «Сучасні процеси європейської інтеграції» для загальноосвітніх навчальних закладів (укл. А. М. Круглашов, У. Ю. Гев'юк)	10	Чернівецький ОІППО	Лист ІІТЗО від 05.03.2014 № 14.1/12-Г-385. Лист ІМЗО від 15.07.2019 № 22.1/12-Г-681
3	Навчальна програма курсу за вибором «Основи громадянства» (для профільних суспільно-гуманітарних класів)	10-11		Лист ІІТЗО від 03.06.2015 № 14.1/12-Г-372
4	Навчальна програма «Основи медіаграмотності (пропедевтичний курс). 8(9) клас» (авт. П. О. Коваленко, О. П. Мокрогуз)	8(9)	Академія української преси	Лист МОН від 27.09.2017 № 1/11-9777
Історія рідного краю (програма та посібники)				
1	«Історія Прикарпаття. Програма варіативного курсу» (авт. В. В. Островський)	9 (11)	Івано-Франківський ОІППО	Лист ІІТЗО від 22.07.2013 № 14.1/12-Г-360

2	«Історія рідного краю. Івано-Франківщина». Посібник (авт. І. О. Андрухів)	6-7	Івано-Франківський ОІППО	Лист ІІТЗО від 27.01.2011 № 1.4/18-Г-41
3	«Історія Прикарпаття. Посібник для загальноосвітніх навчальних закладів» (авт. В. В. Островський)	9 (11)	Івано-Франківський ОІППО	Лист ІІТЗО від 22.07.2013 № 14.1/12-Г-360

**Перелік програм варіативної складової
з історії, правознавства, філософії та громадянської освіти,
рекомендованих до використання
в загальноосвітніх навчальних закладах**

Доступ до ресурсів:

2019 р.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit?ts=5a364195#gid=1078780689>

2020 р.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit?ts=5a364195#gid=1078780689>

2021 р.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit#gid=1078780689>

ВІЗЬМІТЬ ДО УВАГИ: термін дії грифів та схвалень становить 5 років

Тому дивіться кольорові виокремлення:

термін дії грифа **закінчився**

термін дії грифа – **один рік**

термін дії грифа **триває**

Історія				
1	Програма факультативного курсу «Історія Голокосту» (авт. І. Я. Щупак, В. В. Майорський)	10-11	Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»	Лист ІІТЗО від 20.08.2018 № 22.1/12-Г-800
2	Навчальна програма факультативного курсу «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу» для 10-11 класів закладів загальної середньої освіти	10-11	Інститут дослідження Голодомору, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», Національний університет імені Тараса Шевченка	Лист МОН від 10.07.2019 № 1/11-6251
Правознавство				
1	Навчальна програма варіативного курсу «Права дитини» (авт. О. М. Левчишена, В. В. Майорський)	5		Лист ІІТЗО від 02.07.2018 № 22.1/12-Г-473

2	Навчальна програма варіативного курсу «Права дитини у вільній країні» (авт. О. М. Левчишена, В. В. Майорський)	6		Лист ІІТЗО від 02.07.2018 № 22.1/12-Г-472
3	Навчальна програма варіативного курсу «Освіта для демократичного врядування» (авт. О. М. Левчишена, В. В. Майорський)	10-11		Лист ІІТЗО від 02.07.2018 № 22.1/12-Г-471
4	Навчальна програма варіативного курсу «Міжнародне гуманітарне право» (авт. Н. В. Дністрянська, Р. І. Євтушенко, Н. В. Криницька, В. В. Майорський, О. В. Муза, В. А. Павловська-Кравчук, С. В. Ратушняк)		Сайт МОН	Лист ІІТЗО від 02.07.2018 № 22.1/12-Г-470
Громадянська освіта. Філософія. Курси морально-етичного спрямування				
1	Програма спеціального інтегрованого курсу «Культура добросусідства» (авт. кол. під кер. М. А. Араджіоні)	1-11	Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України	Лист ІМЗО від 15.06.2018 № 22.1/12-Г-366
2	Програма інтегрованого курсу «Культура добросусідства» (авт. кол. під кер. М. А. Араджіоні)	1-11	Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України	Лист ІМЗО від 07.06.2019 № 22.1/12-Г-334

Додаток Ж

№ з/п	Ключові компетентності	Компоненти
1	Спілкування державною (і рідною — у разі відмінності) мовами	Уміння: ставити запитання і розпізнавати проблему необхідності захисту прав дитини; міркувати, робити висновки на основі інформації, поданої в різних формах (у текстовій формі, таблицях, діаграмах, на графіках); розуміти, пояснювати і перетворювати тексти правових ситуацій (усно і письмово), грамотно висловлюватися рідною мовою; доречно та коректно вживати в мовленні термінологію з правознавства (у галузі прав людини/прав дитини), чітко, лаконічно та зрозуміло формулювати думку, аргументувати, доводити правильність тверджень; уникнення неvnормованих іншомовних запозичень у спілкуванні на тематику захисту прав дитини; поповнювати свій словниковий запас. Ставлення: розуміння важливості чітких та лаконічних формулювань. Навчальні ресурси: означення понять, формулювання властивостей.
2	Спілкування іноземними мовами	Уміння: здійснювати спілкування в межах сфер, тем і ситуацій в галузі захисту прав дитини, визначених чинною навчальною програмою; розуміти на слух зміст автентичних текстів з тематики захисту прав дитини; читати і розуміти автентичні тексти різних жанрів і видів (з тематики захисту прав дитини) із різним рівнем розуміння змісту; здійснювати спілкування у письмовій формі відповідно до поставлених завдань; використовувати у разі потреби невербальні засоби спілкування за умови дефіциту наявних мовних засобів; ефективно взаємодіяти з іншими усно, письмово та за допомогою засобів електронного спілкування. Ставлення: критично оцінювати інформацію та використовувати її для різних потреб; висловлювати свої думки, почуття та ставлення; адекватно використовувати досвід, набутий у вивченні рідної мови та інших навчальних

		предметів, розглядаючи його як засіб усвідомленого оволодіння іноземною мовою; обирати й застосовувати доцільні комунікативні стратегії відповідно до різних потреб; ефективно користуватися навчальними стратегіями для самостійного вивчення іноземних мов. Навчальні ресурси: підручники, словники, довідкова література, мультимедійні засоби, адаптовані іншомовні тексти.
3	Математична компетентність	Уміння: оперувати текстовою та числовою інформацією з проблематики захисту прав дитини; встановлювати відношення між реальними об'єктами навколишньої дійсності (природними, культурними, технічними тощо); розв'язувати задачі, зокрема практичного змісту; будувати і досліджувати найпростіші математичні моделі реальних об'єктів, процесів і явищ, інтерпретувати та оцінювати результати; прогнозувати в контексті навчальних та практичних задач; використовувати математичні методи у життєвих ситуаціях (на приклади ситуацій з проблематики захисту прав дитини). Ставлення: усвідомлення значення математики для повноцінного життя в сучасному суспільстві, розвитку технологічного, економічного й оборонного потенціалу держави, успішного вивчення предметів суспільствознавчого циклу. Навчальні ресурси: розв'язування задач, які моделюють реальні життєві ситуації, де права дитини потребують захисту.
4	Основні компетентності у природничих науках і технологіях	Уміння: розпізнавати проблеми, що виникають у довкіллі; будувати та досліджувати природні явища і процеси; послуговуватися технологічними пристроями. Ставлення: усвідомлення важливості природничих наук як універсальної мови науки, техніки та технологій. усвідомлення ролі наукових ідей в сучасних інформаційних технологіях, які можуть бути використані для захисту прав дітей у різних життєвих ситуаціях. Навчальні ресурси: складання графіків та діаграм, які ілюструють функціональні залежності

		результатів впливу людської діяльності на природу.
5	Інформаційно-цифрова компетентність	Уміння: структурувати дані з проблематики захисту прав дитини; діяти за алгоритмом та складати алгоритми захисту дітьми своїх прав; визначати достатність даних для розв’язання певних правових ситуацій; використовувати різні знакові системи; знаходити інформацію з проблематики захисту прав дитини та оцінювати її достовірність; доводити істинність тверджень з проблематики захисту прав дитини. Ставлення: критичне осмислення інформації з проблематики захисту прав дитини та джерел її отримання; усвідомлення важливості інформаційних технологій для ефективного розв’язування математичних задач.. Навчальні ресурси: візуалізація даних, побудова графіків та діаграм за допомогою програмних засобів
6	Уміння вчитися впродовж життя	Уміння: визначати мету навчальної діяльності, відбирати й застосовувати потрібні знання з проблематики захисту прав дитини та способи діяльності для досягнення цієї мети; організовувати та планувати свою навчальну діяльність; моделювати власну освітню траєкторію, аналізувати, контролювати, коригувати та оцінювати результати своєї навчальної діяльності; доводити правильність власного судження або визнавати помилковість. Ставлення: усвідомлення власних освітніх потреб та цінності нових знань і вмінь; зацікавленість у пізнанні світу; розуміння важливості вчитися впродовж життя; прагнення до вдосконалення результатів своєї діяльності. Навчальні ресурси: моделювання власної освітньої траєкторії
7	Ініціативність і підприємливість	Уміння: генерувати нові ідеї стосовно захисту прав дитини, вирішувати життєві проблеми, аналізувати, прогнозувати, ухвалювати оптимальні рішення; використовувати критерії раціональності, практичності, ефективності та точності, з метою вибору найкращого рішення; аргументувати та захищати свою позицію,

		дискутувати; використовувати різні стратегії, шукаючи оптимальних способів розв’язання життєвого завдання. Ставлення: ініціативність, відповідальність, упевненість у собі; переконаність, що успіх команди – це й особистий успіх; позитивне оцінювання та підтримка конструктивних ідей інших. Навчальні ресурси: завдання підприємницького змісту (оптимізаційні задачі)
8	Соціальна і громадянська компетентності	Уміння: висловлювати власну думку з проблематики захисту прав дитини, слухати і чути інших, оцінювати аргументи та змінювати думку на основі доказів; аргументувати та відстоювати свою позицію з проблематики захисту прав дитини; ухвалювати аргументовані рішення в життєвих ситуаціях; співпрацювати в команді, виділяти та виконувати власну роль в командній роботі; аналізувати власну економічну ситуацію, родинний бюджет; орієнтуватися в широкому колі послуг і товарів на основі чітких критеріїв, робити споживчий вибір, спираючись на різні дані. Ставлення: ощадливість і поміркованість; рівне ставлення до інших незалежно від статків, соціального походження; відповідальність за спільну справу; налаштованість на логічне обґрунтування позиції без передчасного переходу до висновків; повага до прав людини, активна позиція щодо боротьби із дискримінацією. Навчальні ресурси: завдання соціального змісту
9	Обізнаність і самовираження у сфері культури	Уміння: грамотно і логічно висловлювати свою думку щодо проблематики захисту прав дитини, аргументувати та вести діалог, враховуючи національні та культурні особливості співрозмовників та дотримуючись етики спілкування і взаємодії; враховувати художньо-естетичну складову при створенні продуктів своєї діяльності (малюнків, текстів, схем тощо). Ставлення: культурна самоідентифікація, повага до культурного розмаїття у глобальному суспільстві; усвідомлення впливу окремого

		предмета на людську культуру та розвиток суспільства. Навчальні ресурси: математичні моделі в різних видах мистецтва
10	Екологічна грамотність і здорове життя	Уміння: аналізувати і критично оцінювати соціально-економічні події в державі на основі різних даних (у т.ч. їхній вплив на ситуацію, пов'язану із захистом прав дитини); враховувати правові, етичні, екологічні і соціальні наслідки рішень; розпізнавати, як інтерпретації результатів вирішення проблем можуть бути використані для маніпулювання. Ставлення: усвідомлення взаємозв'язку кожного окремого предмета та екології на основі різних даних; ощадне та бережливе відношення до природніх ресурсів, чистоти довкілля та дотримання санітарних норм побуту; розгляд порівняльної характеристики щодо вибору здорового способу життя; власна думка та позиція до зловживань алкоголю, нікотину тощо. Навчальні ресурси: навчальні проекти, завдання соціально-економічного, екологічного змісту; задачі, які сприяють усвідомленню цінності здорового способу життя

Додаток 3

Ребус

1. Націонал-демократія

Варіант 1:

Варіант 2

Варіант 3

2. Народний Рух України

Варіант 1

Варіант 2

Варіант 3

3. Незалежність

Варіант 1

Варіант 2

Варіант 3

4. Федерація

Варіант 1

Варіант 2

Варіант 3

